

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

В.О. Копилов, І.І. Ковальова, Л.А. Лобанова,
Л.М. Недашковська, Н.Г. Ревенко, О.В. Ярмач

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2006

Соціологія як наука про суспільство / В.О. Копилов, І.І. Ковальова, Л.А. Лобанова, Л.М. Недашковська, Н.Г. Ревенко, О.В. Ярмак. – Навч. посібник. - Харків: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2006. – 132 с.

Розглянуто основні поняття соціології та висвітлено фундаментальні теми курсу: соціологія як наука; суспільство як об'єкт вивчення соціології; соціальні інститути; соціалізація і соціальний контроль; девіація особистості; методика і техніка соціологічного дослідження. Запропоновано практикум з проблем, що мають важливе практичне значення: як зрозуміти природу соціального інституту; як провести соціологічне дослідження.

Для студентів денної і заочної форм навчання, які вивчають курс “Основи соціології”, з урахуванням особливостей самостійної роботи студентів.

Табл. 5. Бібліогр.: 73 назви

Рецензенти: канд. філос. наук, проф. М.В. Корогодов,
канд. філос. наук, доц. О.Ф. Проценко

Тема 1: «Соціологія як наука»

1. *Об'єкт, предмет, закони й категорії соціології.*
2. *Суспільні функції соціології.*
3. *Структура соціологічної науки.*
4. *Генезис соціології як спеціальної науки про суспільство.*

Перший крок знайомства з будь-якою наукою - найскладніший і найвідповідальніший, тому що він задає напрям усього подальшого пізнання. Тому ми й вирішили, що доцільно насамперед сформулювати деяке загальне й, звичайно ж, абстрактне уявлення про науку в цілому, визначити її проблемні межі, а потім уже в міру можливості й необхідності заглиблюватися у наукові «тонкощі». Найефективніше вирішити це завдання можна шляхом визначення предмета й історії науки.

1.1. Об'єкт, предмет, закони й категорії соціології

Людина як *Homo sapiens* - істота розумна, завжди прагнула пізнати себе й своє оточення, тобто суспільство. Довгий час це пізнання формулювалося у вигляді міфів, релігійних переказів, суджень здорового глузду. Потім це пізнання, знання людини про людину й суспільство почали розвиватися в науковій формі, у лоні матері всіх наук - філософії. І тільки недавно (відносно, звичайно ж, масштабів історичного часу) знання про суспільство трансформувалося в самостійну науку про суспільство, з'явилася нова наука - соціологія (що в перекладі означає: лат. *societas* - суспільство, гр. *logos* - наука).

Такий розрив у часі пов'язаний з тим, що не будь-яке знання є наукою. Щоб стати наукою, система знань повинна мати атрибутивні ознаки. Не вдаючись до дискусії з питання «що таке наука?», відзначимо загальновизнане. Система знань стає наукою, якщо вона має такі ознаки, як власний специфічний об'єкт дослідження, власний специфічний предмет, власні закони й категорії, власний метод пізнання. Крім того, ці знання мають властивості постійного підтвердження і перевірності.

Отже, почнемо з об'єкта. Об'єктом будь-якої науки є певна частина об'єктивної реальності, яка має такі властивості, як цілісність, самостійність, якісна визначеність, тобто деяка системність. Як впливає з перекладу (соціологія - наука про суспільство), об'єктом дослідження для соціології є суспільство.

Суспільство вивчається цілим рядом інших наук, які мають свій науковий статус уже багато сторіч. Соціологія на відміну від інших наук, що вивчають окремі підструктури суспільства, окремі види відносин, вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий соціальний організм, що розвивається. На відміну від інших наук, які

вивчають окремі закономірності розвитку, окремі сфери, підструктури, види суспільних відносин, соціологія досліджує взаємодію всіх основних сфер, підструктур і відносин суспільства, що й дозволяє саме їй розкрити якісні особливості суспільства як специфічної цілісності. А окремі сфери, відносини, підструктури цікавлять соціологію лише з точки зору їх місця і ролі в цілісній системі суспільства.

Більше того, соціологія не обмежується вивченням винятково аспекту цілісності. Соціологія прагне досліджувати механізми функціонування й розвитку цієї цілісності — суспільства. Таким чином, цілісність розкривається в соціології як система соціальних механізмів, що викликають зміни в суспільстві. Тому конкретизувати об'єкт соціології як науки треба не тільки через цілісність суспільства, але й через соціальні механізми його функціонування та розвитку.

Але сам соціальний механізм в соціології розуміють як складну соціальну взаємодію соціальних груп, спільностей і особистостей. Тому конкретизація соціологічного підходу до суспільства, до розуміння суспільства як об'єкта соціології є акцентування дослідницької уваги на соціальних групах й особистості. Причому особистість розглядається в соціології з точки зору її місця і ролі в системі соціальних зв'язків як представника певної соціальної групи, певного суспільства, а не її унікальних здібностей, неповторних рис. Людина завжди є частиною складної системи соціальних відносин: класових, професійних, поселенських, етнічних і т.д. В соціології вона розглядається як частина соціальної групи.

Надалі ми спробуємо у відведених межах з урахуванням насамперед навчальних завдань описати, пояснити, що таке суспільство. Відповідь на дане запитання і є головним завданням нашого курсу. Хоча відразу ж попереджаємо, що у межах цього видання відповідь вийде неповною і неостаточною, тому що, з одного боку, дуже складне це явище, а з іншого боку, дотепер тривають наукові дискусії з цього приводу.

Але наявність свого специфічного об'єкта відбиття є необхідною, але недостатньою умовою для утворення самостійної науки. Мабуть, головне полягає в тому, щоб зрозуміти сутнісні відносини між сутностями в цьому об'єкті, тобто визначити закони функціонування й розвитку об'єкта. (Закон у філософському й соціальному сенсі і є сутнісне - важливе, стійке, повторюване, необхідне - відношення між сутностями). Сукупність таких специфічних законів і є предметом науки. Отже, предмет соціології - це закони організації, функціонування й розвитку суспільства як певної цілісності, закони дії соціальних механізмів, поведінки соціальних груп й особистостей з точки зору життєдіяльності усього суспільства. Таким чином, найважливішою характеристикою соціології як науки, розуміння її предмета є визначення соціального закону.

Найпоширеніше визначення соціального закону, запропоноване одним із засновників вітчизняної соціології, виглядає в такий спосіб: соціальний закон - це «відносно стійкі й систематично відтворювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними й професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством й особистістю, містом і селом, соціальною організацією й особистістю і т.д.» [5].

Соціальні закони діють у всіх сферах суспільної життєдіяльності й можуть розрізнятися за сферами застосування. Так, існують закони, дія яких поширюється на малу соціальну групу, на певну соціальну страту, соціальну верству або клас і, нарешті, на суспільство в цілому. Іншими словами, у сфері чинності соціального закону може перебувати як суспільство в цілому, так і його окремі частини, процеси, відносини.

Як і всі наукові закони, соціальні закони мають такі ознаки: 1) закон може набувати чинності тільки при наявності певних, строго визначених умов; 2) за цих умов закон діє завжди й всюди без будь-яких винятків; 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково й приблизно.

Соціальні закони - це існуючі незалежно від свідомості окремого індивіда або навіть групи об'єктивні правила, які регулюють поведінку людей один відносно одного, основу яких утворюють історично сформовані мотиви, мотиви й прагнення людей до задоволення своїх потреб у поліпшенні умов існування, у безпеці й визнанні з боку інших, у самовираженні та ін. Тому, вивчаючи соціальні закони, необхідно насамперед виявляти потреби індивідів, що становлять соціальну групу й суспільство в цілому, і з урахуванням цих потреб шукати повторюваність у їх поведінці, визначати умови, в яких спостерігається ця повторюваність, і формулювати соціальні закони, знання яких необхідно для успішного керівництва соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Відбиваючи сутнісні відносини між сутностями в суспільстві, соціальний закон формулюється з категорій тієї або іншої соціальної науки. Якщо система знань має свої закони, виходить, вона має й свої категорії. Категорії - це гранично загальні, фундаментальні поняття, що відображають найбільш істотні сторони й відносини об'єктивної реальності. Таким чином, категорії - це найважливіші для тієї або іншої науки символи (поняття, слова), які описують суттєві сторони об'єкта науки.

Наукові категорії з'являються тоді, коли стають зрозумілі хоч якісь істотні моменти в організації, функціонуванні й розвитку об'єкта науки. Тому категорії називають «сходами пізнання». Кількість, системність категорій поряд із законами відображає ступінь пізнання тієї або іншої частини об'єктивного світу.

Сукупність категорій утворює категоріальний апарат науки, що має характеризуватися двома основними властивостями. По-перше, всі категорії в рамках однієї науки мусять мати однозначне трактування. По-друге, категорії мають бути включені в деяку систему, що відображає об'єкт, тобто мають бути в певному взаємозв'язку й взаємосупорядності. Сучасний категоріальний апарат соціології ще не повною мірою відповідає цим вимогам, тому що ряд категорій не має однозначного визначення, а повної системи категорій соціології ще не вдалося побудувати. Така невідповідність відображає «молодість» соціології як самостійної науки. До речі, такий «недолік» мають і багато інших соціальних наук.

У категоріальному апараті сучасної соціології виділяється дві групи категорій. Це, по-перше, категорії, що перейшли в соціологію з інших наук і ефективно в ній працюють. Наприклад, такі категорії соціальної філософії, як «еволюція», «соціальна система», «спільність» і т.д. По-друге, власні соціологічні категорії, які сформульовані саме в соціології й відображають специфічні сторони у її власному об'єкті. Це такі категорії, як «соціальні відносини», «соціальні групи», «соціалізація» і багато інших.

Метод у соціології - це спосіб одержання, обробки й систематизації знання про об'єкт дослідження, об'єкт науки, сукупність прийомів, процедур, операцій теоретичного й емпіричного пізнання соціальної реальності. Хоч метод і вважається важливою атрибутивною ознакою специфічності науки, багато гуманітарних наук не мають свого специфічного, тільки їм властивого, або ними сформульованого методу дослідження. Наприклад, політологія або культурологія успішно існують і розвиваються, використовуючи методи інших наук.

Соціологія - одна з небагатьох гуманітарних наук, що має свої власні, специфічні методи, завдяки яким вона значною мірою й склалася в самостійну науку, відокремившись від соціальної філософії. У ряді цих специфічних методів головне місце займають методи збору й обробки соціальної інформації - це анкетування, інтерв'ювання, аналіз документів, експеримент і деякі інші. Докладний аналіз цих методів буде поданий нижче в спеціальному розділі.

Крім специфічних методів збору інформації соціологія, як і всі інші науки, активно використовує й так звані загальнонаукові методи - об'єктивність, історизм, системний підхід тощо.

Останнім часом, коли в науковому пізнанні широко використовується комп'ютерна техніка, у соціологію все наполегливіше впроваджуються й ефективно працюють спеціальні методи інших наук. Наприклад, сьогодні вже неможливо уявити соціологію без методів математичного моделювання або математичної статистики. Мабуть, саме в соціології такі методи використовуються максимально широко й ефективно.

Таким чином, ми бачимо, що соціологія має власний специфічний об'єкт - суспільство в його цілісності, системній організації й динаміці, власні специфічні закони й категорії - соціальні закони й категорії, власні специфічні методи - методи проведення конкретних соціологічних досліджень. На цій підставі є всі необхідні й достатні передумови для висновку, що соціологія - самостійна й специфічна наука, наука про суспільство.

1.2. Суспільні функції соціології

Соціологія, як і будь-яка наука, виконує в суспільстві цілий ряд загальних і специфічних функцій. У такий спосіб соціологія відіграє самостійну й суспільно необхідну роль, хоча формально функції всіх соціальних наук практично ідентичні. Функції соціальних наук, як правило, розділяють на дві групи: пізнавальні й практичні або ж власно соціальні. Гносеологічні функції соціології виявляються в найбільш повному і конкретному пізнанні тих або інших нових сторін суспільної життєдіяльності. Соціальні функції — це виявлення соціологією шляхів і способів оптимізації, змін в організації, функціонуванні й розвитку суспільства.

Серед гносеологічних функцій соціології головною є теоретико-пізнавальна функція. Суть її полягає в тому, що соціологія накопичує нові знання про суспільство, систематизує їх, прагне скласти найбільш повну й адекватну картину соціальних відносин і процесів, соціальних інститутів і спільностей у сучасному світі. До теоретико-пізнавальної функції включають об'єктивні знання про основні соціальні проблеми побудови й динаміки суспільства. Теоретико-пізнавальна функція стосується не тільки загальнотеоретичної соціології, вона працює й на рівні прикладної, емпіричної соціології, яка збирає нові дані про соціальні явища. Ступінь системності й конкретності знань соціології визначає ефективність реалізації її практичних функцій.

Описова, або ж дискретивна, функція соціології - це систематизація й максимально адекватний опис досліджуваного об'єкта за допомогою спеціальних понять і конкретних соціологічних даних. Особливістю описової функції соціології є гранично широке використання кількісних даних, зібраних у процесі емпіричних досліджень. Соціологію, на відміну, наприклад, від соціальної філософії, неможливо уявити без достатньої кількості цифр, схем, таблиць, діаграм. Природно, що вже в цьому описі соціолог прагне до відбиття головного, стійкого в досліджуваному об'єкті, хоч на цьому етапі ще вкрай складно зрозуміти, де закономірність, а де випадковість, тому опис припускає максимально повне відбиття досліджуваного об'єкта.

Прогностична функція соціології - це здійснення науково обґрунтованих соціальних прогнозів, тобто майбутнього стану досліджуваного явища. Як правило, всі соціологічні дослідження

завершуються формулюванням прогностичної моделі. Прогнозування може бути короткостроковим (до 5 років), середньостроковим (5 - 10 років) і довгостроковим (до 20 років). Зрозуміло, що у довгостроковому прогнозі прогнозована модель описується в загальних висловлюваннях. Прогнозування спирається на пізнання тенденцій і закономірностей розвитку, на знання й облік дії факторів детермінації цих процесів. Чим більше факторів знає й враховує соціолог, тим більш точним є прогноз. Тому прогнозування є дуже складним і трудомістким науковим дослідженням. Сьогодні прогнозування використовується в багатьох соціальних науках, наприклад, у політології й економіці, але виникло й склалося в самостійний науковий напрямок воно саме в надрах соціології, на базі її прогностичної функції.

Інформаційна функція соціології являє собою збір, систематизацію й зберігання інформації, отриманої в результаті досліджень. Соціологічна інформація - найоперативніший вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах збираються спеціальні бази даних про результати всіх досліджень. Потім вони використовуються або для складання прогнозів, або для порівняльних досліджень, або в багатьох інших цілях, у тому числі й для вирішення практичних завдань.

Світоглядна функція соціології полягає в тому, що отримані протягом соціологічних досліджень дані (як теоретичного, так й емпіричного характеру) стихійно або свідомо використовуються у виховному процесі, безпосередньо й опосередковано беруть участь у формуванні світогляду особистості й соціальних груп. У цьому контексті світоглядна функція соціології об'єктивно набуває певного ідеологічного відтінку. Звичайно, соціолог не може бути повністю вільний від ідеологічного впливу, тому що він належить до певних соціальних і політичних організацій і груп. У сучасних умовах, коли соціологія міцно ввійшла в життя багатьох соціальних інститутів, її все частіше використовують політики у своїх цілях. Так, наприклад, різні соціологічні дані стали невід'ємною частиною виступу багатьох політиків. І тут дійсно є небезпека перетворення соціолога в «замовленого ідеолога». Але як представник науки, він зобов'язаний максимально нейтралізувати ідеологічний і політичний вплив на хід і результати свого дослідження й прагнути до об'єктивного аналізу. Забезпечення науковості соціологічної інформації - головна проблема інформаційної функції соціології.

Перетворювальна функція соціології полягає в тому, що висновки, рекомендації, пропозиції соціологів, їхня оцінка стану досліджуваного об'єкта й перспектив його розвитку є необхідною підставою для вироблення й прийняття управлінських рішень, тобто рішень, що змінюють соціальну дійсність. Соціологія не бере безпосередньої участі у соціальних перетвореннях, але створює наукову базу для них і тому повністю відповідає за практичні

результати. Останнім часом у цивілізованих країнах без попередньої соціологічної експертизи не приймається жодного великого соціального, політичного, економічного рішення. Масштаби використання соціології можна вважати ступенем цивілізованості самого процесу в керівництві соціальними процесами. Втім, соціологія й виникла як самостійна наука багато в чому завдяки саме запитам практики. Перетворювальна функція соціології має таке величезне значення, що її іноді називають «соціально-інженерною» наукою.

1.3. Структура соціологічної науки

Найвищий ступінь складності об'єкта соціології, специфіка її предмету й методу закономірно зумовили досить-таки складну структуру цієї науки про суспільство. Соціологія містить безліч самостійних і взаємозалежних напрямків дослідження. Як в багатьох природничих і суспільних науках, в соціології виділяють дві частини – загальнотеоретичну, або ж фундаментальну, і емпіричну, або ж прикладну, соціологію. Цілком доречно їх ще називають рівнями соціології.

Фундаментальна соціологія - це соціологічна теорія, яка є методологічним фундаментом будь-якого соціологічного дослідження, як загального, так і конкретного рівня. Тому цілком закономірно, що на цьому рівні представлена проблематика соціально-філософського осмислення найбільш загальних питань організації, функціонування й розвитку суспільства, місця в ньому людської особистості, гносеологічні питання соціології, проблеми побудови математичних моделей соціальних спільностей і процесів та ін. На фундаментальному рівні здійснюються методологічні взаємозв'язки соціології з іншими науками й сферами наукового знання: філософією, історією, політологією, антропологією, релігієзнавством та іншими.

Теоретичні побудови, що формуються на цьому рівні, характеризуються високим ступенем абстракції. В них, як правило, не виділяються для вивчення такі конкретні соціальні одиниці, як конкретна соціальна група або соціальний процес. Фундаментальні соціологічні теорії виникли із соціальної філософії й психології. Вони ґрунтуються на спостереженнях, висновках, узагальненнях різних сторін громадського життя, але формулюють судження про єдині для всіх соціальних структур закони поведінки людей.

Однак соціологія як специфічна наука про суспільство атрибутивно ґрунтується на емпірії, точних конкретних даних про окремі соціальні факти, що характеризують зміни й структуру суспільства. Тому збір і первинна обробка цих конкретних, емпіричних даних займають у соціології особливе місце, формуючи спеціальний рівень науки про суспільство - рівень емпіричної соціології. Емпіричні дані - необхідний дослідницький матеріал для будь-якої науки. Але збір таких даних про соціальні явища є вкрай складним і специфічним

процесом, який потребує специфічних знань, володіння специфічними методами збору й обробки емпіричної соціальної інформації.

Таким чином, емпіричний рівень соціології являє собою збір спеціальними методами окремих фактів, відомостей, думок членів соціальних груп, особистісних даних і тому подібних конкретних, практичних показників, а також їхню наступну обробку й узагальнення, формулювання первинних висновків щодо досліджених конкретних явищ соціальної дійсності. Емпіричними методами соціології є опитування, спостереження, вивчення документів, проведення експериментів і деякі інші. Первинний аналіз отриманих емпіричних даних і формулювання перших теоретичних узагальнень здійснюється, головним чином, методом індукції - формулювання висновків загального характеру на основі зіставлення безлічі аналогічних експериментальних даних.

Фундаментальний й емпіричний рівні соціології нерозривно, органічно зв'язані між собою, не можуть існувати один без одного. Теоретичні висновки загального характеру є результатом аналізу величезної кількості емпіричних даних. Конкретні, емпіричні дослідження й поставляють необхідну «їжу» для теоретичного міркування, формулювання загальносоціологічних законів. А з іншого боку, емпірична соціологія потребує фундаментальних, загальнотеоретичних знань, без яких неможливо правильно сформулювати мету, об'єкт, послідовність емпіричного дослідження тощо.

В міру зростання вимог до практичного вирішення соціальних проблем перед соціологією виникла нагальна потреба у вивченні й поясненні соціальних явищ і взаємозв'язків між окремими елементами суспільного організму. Фундаментальні дослідження загальнотеоретичного рівня вже не могли пристосувати свій теоретичний апарат для вивчення таких різних за своєю природою соціальних феноменів, як родина і держава, побут і молодь тощо. У свою чергу, емпіричні дослідження конкретних явищ виявили нездатність загальної теорії виконати досить ефективно свою методологічну роль саме через її високу абстракцію. У такий спосіб у соціології почав складатися розрив між фундаментальним й емпіричним рівнями. На практиці це призвело, з одного боку, до створення спекулятивних, не основаних на досить широкій емпіричній базі теоретичних побудов, а з іншого боку, до чистого емпіризму, заперечення необхідності фундаментальних досліджень і методології взагалі.

Такий розрив почав руйнувати саму специфіку соціології як науки про суспільство, гальмувати її власний розвиток. Вихід із цього критичного стану був знайдений у результаті формування ще однієї самостійної частини соціології - *«теорій середнього рівня»*. Цей термін був уведений у соціологію американським дослідником Р.Мертонем. На його думку, теорії середнього рівня - це «...теорії, що

перебувають у проміжному просторі між окремими, але теж необхідними робочими гіпотезами, такими, що виникають протягом повсякденних досліджень, і систематичними спробами створити єдину теорію, що буде пояснювати всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін» [1].

Мета таких теорій - узагальнювати й структурувати емпіричні дані в межах окремих областей соціологічного знання, наприклад таких, як вивчення родини або освіти, праці або девіантної поведінки та ін. У теоріях середнього рівня, де в цілому використовуються ідеї й термінологія, запозичені з фундаментальних теоретичних побудов, сформована система специфічних понять і визначень, застосовуваних тільки в даній області соціологічних досліджень.

Таким чином, теорії середнього рівня, що мають певну самостійність, тісно пов'язані як з фундаментальними дослідженнями, які дають їм методологію наукового пошуку, так і з емпіричними розробками, які забезпечують їх необхідною конкретикою. Це проміжне положення між фундаментальними й емпіричними дослідженнями й знайшло відбиття в назві - теорії середнього рівня, теорії, що поєднує високу абстракцію з чистою емпірією.

На думку того ж Р. Мертона, з якою погоджується абсолютна більшість соціологів, виділення теорій середнього рівня в самостійний структурний елемент науки створює цілий ряд незаперечних переваг. По-перше, з'являється можливість створення міцної й зручної теоретичної основи для дослідження конкретних областей людської діяльності та окремих складових соціальних структур без використання громіздкого й зайвого абстрактного понятійного апарату фундаментальної теорії. По-друге, забезпечується тісна взаємодія науки з реальним життям людей, бо теорії середнього рівня завжди відображають практичні проблеми життя суспільства. По-третє, демонструються можливості та переконливість соціологічних досліджень в очах менеджерів, учених і фахівців несоціологічних областей знання.

Бурхливий розвиток теорій середнього рівня в другій половині ХХ століття привів до появи вузької спеціалізації в соціології. Сьогодні все більше соціологів займається винятково певними «середніми» проблемами, наприклад, соціологією родини або соціологією освіти, соціологією дозвілля або соціологією моди та ін. У цілому теорії середнього рівня прийнято розділяти на три групи теорій. Це теорії соціальних інститутів, які вивчають складні соціальні залежності, що мають організовану, стійку форму, теорії соціальних спільностей, що вивчають структурні одиниці суспільства, мікросоціуми від малих соціальних груп до соціальних класів і націй, теорії соціальних процесів, що досліджують соціальні зміни, соціальну динаміку.

У кожній з виділених груп теорій середнього рівня є певна кількість власних теоретичних побудов і вона постійно збільшується в процесі поглиблення й розвитку пізнання суспільства, розвитку

соціології. Фахівці, що займаються вузькими областями досліджень, розробляють специфічний понятійний апарат, проводять емпіричні дослідження зі своєї проблематики, узагальнюють емпіричні дані й виходять на теоретичні висновки в межах своєї області пізнання.

Для більшої наочності в розумінні структури соціологічної науки можна використати таку широко розповсюджену в навчальній літературі схему:

Загальна соціологічна теорія		
<i>Теорії середнього рівня:</i>		
Спеціальні теорії соціальних інститутів	Спеціальні теорії соціальних спільнот	Спеціальні теорії соціальних процесів
(соціологія родини, соціологія науки, класів і т.д.)	(соціологія малих груп, соціологія конфліктів, юрби й т.д.)	(соціологія злочинності, соціологія армії, соціологія міграції та ін.)
Теорія, методика, техніка конкретних соціологічних досліджень		

1.4. Генезис соціології як спеціальної науки про суспільство

Поява соціології як самостійної науки відбулася наприкінці XVIII - початку XIX століть. Це було зумовлено як розвитком самого знання про суспільство, так і розвитком самого суспільства та його потреб.

Основним, вирішальним поштовхом до спеціального дослідження соціальних процесів був революційний розвиток матеріального виробництва, так званий «промисловий переворот», що почався в 60-ті роки XVIII століття в Англії. Використання машинної праці докорінно змінило місце й роль людини в процесі виробництва. Незабаром з'ясувалося, що саме людина є головним і невичерпним джерелом підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва. Якщо на початку XIX століття людина слугувала лише доповненням до природних ресурсів і механізмів і тільки механізми треба було винаходити й удосконалювати, то вже в середині століття всім стало очевидно, що складною технікою може управляти лише грамотний, спеціально підготовлений працівник, зацікавлений у результатах своєї діяльності.

Ускладнення всіх сфер життєдіяльності суспільства висунуло принципово нові проблеми організації взаємодії між людьми в цих умовах, управління цими взаємодіями, створення й підтримки соціального порядку в суспільстві. Коли ці проблеми були усвідомлені й поставлені, виникли передумови формування і розвитку науки, що спеціально вивчає різноманітні асоціації людей, їх поведінку в цих асоціаціях, а також взаємодії між людьми й асоціаціями, результати таких взаємодій та ін. Таким чином, у суспільстві назріла об'єктивна

потреба в новій науці про суспільство, його організацію, функціонування і розвиток. Старі абстрактні теоретизування в рамках філософії вже не могли задовольнити запити нових соціальних реалій.

У розвитку соціології прийнято виділяти кілька основних етапів. Перший етап пов'язаний з іменами О. Конта, Г. Спенсера і К. Маркса. Це етап глобальних концепцій розвитку суспільства. Орієнтація на перехід до позитивної науки ще сполучається зі створенням загальних і якоюсь мірою умоглядних концепцій.

Огюст Конт (1798 - 1857) є основоположником соціології. Саме він у своїй відомій праці «Курс позитивної філософії» уперше вводить у науковий обіг поняття «соціологія» для позначення нової науки про суспільство, маючи на увазі наукове вивчення явищ громадського життя в діахронічному й синхронічному аспектах, на відміну від умоглядних конструкцій традиційної філософії історії, історичної фактології і фактографії, розрізнених емпіричних узагальнень політико-юридичної традиції.

Специфіка соціологічного підходу до громадського життя полягає в тому, що соціологія здійснює теоретичні дослідження соціальних явищ, головним чином, за допомогою загальнонаукових методів, а не філософської рефлексії, як це робилося раніше. У своїй сукупності суспільні явища представлялися О. Конту як цілісний організм, що дає підстави вважати його предтечею структурно-функціонального аналізу. Вирішуючи проблеми особистості, він виділяє поряд з егоїстично особистісними також і соціальні інстинкти людини й відводить не індивідові, а родині роль найпростішої соціальної цілісності.

Об'єктом соціології, на думку О. Конта, має бути суспільство. При цьому саме суспільство розглядається ним як якийсь цілісний організм, що має власну структуру, кожен елемент якого мусить досліджуватися з погляду корисності для суспільного блага. Він думав, що суспільний організм діє відповідно до жорстоких законів подібно закону всесвітнього тяжіння у фізиці. Абсолютизуючи пізнавальні можливості фізики й біології, він допускав застосування законів механіки, природного відбору та ін. до вивчення суспільства.

О. Конт соціологію спочатку називав «соціальною фізикою», підкреслюючи тим самим орієнтацію соціологічного знання на перевірність, експериментальність, досвідченість. Він вважав, що соціологія має складатися з двох основних частин: соціальної статистики та соціальної динаміки. Соціальна статистика вивчає структуру суспільства, функції його основних інститутів. Природа соціального зв'язку, що є головним питанням соціальної статистики, має своїм предметом взаємини елементів соціального організму, які зберігаються при всіх історичних умовах. Він уводить поняття «система», що і сьогодні займає центральне місце в соціології й інших науках. Соціальна динаміка вивчає процеси соціальних змін і насамперед соціальних еволюцій. О. Конт претендував на те, що

відкрив теоретичний закон подвійності еволюції - еволюції соціальної й еволюції інтелектуальної.

Соціальний закон, за Контом, - це закон трьох стадій історичного розвитку, згідно з яким усі думки послідовно проходять три стани:

1. Теологічний стан, де відкрито панують спонтанно виникаючі функції, які не мають доказів. 2. Метафізичний стан характеризується перевагою абстракцій або сутностей, які видаються за реальність. 3. Позитивний стан оснований на точній оцінці зовнішньої діяльності, історичної реальності. Кожний з трьох станів утворює основу всієї соціальної організації й проникає в усі сфери громадського життя. На думку О. Конта, від загального стану людського знання залежить і стан техніки, ремесел, промисловості тощо. Закон трьох етапів історичного розвитку одночасно є законом розвитку і людського суспільства.

Герберт Спенсер (1820 - 1903) - видатний англійський філософ і соціолог, засновник позитивізму. В контексті розвитку соціології символічними є навіть назви його основних праць - «Соціологія як предмет вивчення», «Основи соціології» та ін. Слідом за О. Контом він поклав в основу соціології ідею еволюції. Сутність еволюції він вбачав у переході від гомогенності до гетерогенності, що збільшує пов'язаність і специфічну визначеність. Ці ідеї доповнювалися тезою про загальну тенденцію до зростання внутрішньої диференціації, що супроводжується вдосконаленням процесу інтеграції органів. Всі ці морфологічні ознаки еволюції він знаходить у суспільному розвитку.

Мабуть, головною методологічною ідеєю соціології Спенсера стає аналогія між біологічним і соціальним світом, біологічним і соціальним організмом. Однак на відміну від Платона та Т. Гоббса він вважає таку аналогію неповною, оскільки індивідуальний організм має конкретність, тоді як соціальний є дискретним. Це означає, що суспільство не може й не має поглинути окрему особистість. Істотним виміром соціального прогресу він вважав перехід від суспільства, в якому особистість цілком підкорена соціальному цілому, до такого стану, при якому соціальний організм слугує індивідам, з яких він складається.

За Спенсером, соціальний організм складається з трьох головних «систем»: «регулятивної», «такої, що створює засоби для життя», «розподільної». Джерелом класових розходжень він вважає завоювання, в результаті якого переможці утворюють панівний клас, а переможені стають рабами або кріпаками. Однак він вважає, що рабство, з іншого боку, пов'язане й з розвитком поділу праці, що з часом породжує психологічні стимули збереження існуючого порядку. «Спочатку працівник фізично, а найчастіше й розумово поступається тому, хто змушує його працювати; так праця стає ознакою неповноцінності. Потім розвивається почуття гордості, що зміцнює неробство. Згодом додається й третє почуття: боротися з ворогами й дикими звірами вважається єдиним заняттям, гідним чоловіка. Так три

стимули поєднуються, щоб затвердити розходження між правлячим військовим класом і підлеглим продуктивним класом» [12].

Своїм аналізом «регулятивної системи» Г. Спенсер привернув увагу до механізмів «соціального контролю», одним з його видів він вважав політичне керівництво. Соціальний контроль тримається на «страхові перед живими й мертвими». «Страх перед живими» підтримує держава, а «страх перед мертвими» - церква. Ці соціальні інститути, як і будь-які інші, складаються як стійка структура соціальних дій, які, на його думку, і є первинним матеріалом соціологічного дослідження.

Карл Маркс (1818 - 1883) вперше створив більш-менш повну соціологічну теорію сучасного йому суспільного ладу - капіталізму. Як основний інструмент аналізу він використав класову структуру суспільства. Усі індивіди належать до певних соціальних верств, поділ на які відбувається, головним чином, за ознакою володіння або не володіння власністю на засоби виробництва. Економічний поділ на класи існуючих і неіснуючих пов'язаний, на його думку, з політичним структуруванням суспільства. Клас власників засобів виробництва завжди виявляється й політично панівним класом. Таким чином, буржуазія як клас, що володіє всіма соціальними цінностями, завжди й у всіх відносинах гнітить пролетаріат - клас, позбавлений всіх соціальних цінностей.

К. Маркс створив відому методологію соціального конфлікту. Соціальний антагонізм буржуазії й пролетаріату об'єктивно й закономірно призводить їх до стану конфлікту. Боротьба пролетаріату за зміну порядку розподілу виробленого продукту приводить до досягнення хиткої рівноваги на основі тимчасової угоди між експлуататорами й експлуатованими. Надалі ці протиріччя накопичуються, що викликає нові зіткнення, результатом яких є нові угоди на умовах, відмінних від колишніх. Разом з тим відбувається кількісне нагромадження невдоволення у представників пригноблених класів й усвідомлення ними несправедливості свого стану, а одночасно й своєї сили. Все це врешті й стає причиною глобального класового конфлікту і появи нової суспільно-економічної формації, що має безкласову соціальну структуру.

Таким чином, К. Маркс розглядав соціальну структуру суспільства і саме суспільство як соціальну визначеність у динаміці, припускаючи, що класи й класова боротьба - це і є головна рушійна сила соціального прогресу на даному етапі. Зміна якісної визначеності класів, співвідношення між ними приводить до зміни суспільно-економічних формацій - основних етапів розвитку суспільства. На його думку, у соціальній динаміці можна виділити п'ять таких формацій, тобто п'ять основних етапів розвитку соціуму: первіснообщинний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний.

К. Маркс уперше розглянув суспільство як продукт історичного розвитку, як структуру, що динамічно розвивається. Він обґрунтував

виникнення соціальної нерівності й проаналізував соціальні конфлікти як явище, необхідне для суспільного розвитку. Теорія конфліктів і сьогодні посідає в соціології одне із центральних місць.

Другий етап у розвитку соціології почався на рубежі XIX та XX сторіч. У цей час усвідомлюється обмеженість абстрактно-теоретичних методів у пізнанні суспільства, ставиться питання про нові, адекватні методи, про виділення соціології в самостійну науку, що має свої власні закони, специфічні закони організації та розвитку суспільства. Основними представниками другого етапу можна вважати М. Вебера й Е. Дюркгейма.

Макс Вебер (1864 - 1920) будує свою соціологічну теорію, виходячи з пошуку елементарної частинки поведінки індивіда в суспільстві. Такою частинкою він вважає соціальну дію, що є причиною та наслідком системи складних взаємин між людьми в суспільстві. Суспільство розглядається ним як сукупність діючих індивідів, кожен з яких прагне досягти своїх власних цілей. Однак розрізнені дії окремих індивідів за об'єктивними і суб'єктивними підставами цілком можуть об'єднуватися, на основі такої кооперації виникають різні асоціації - групи або співтовариства.

М. Вебер вважає, що поряд з егоїстичними характеристиками людині властиве і прагнення до раціональності, осмислення своєї поведінки та навколишнього середовища, до об'єднання. Але кооперація, підпорядкування спільним інтересам розглядаються індивідом лише як засіб найбільш ефективного досягнення своїх власних цілей. Таким чином, осмислена поведінка, у результаті якої досягаються індивідуальні цілі, приводить до того, що людина діє як соціальна істота. В асоціаціях з іншими індивідами вона забезпечує значний прогрес у взаємодії з навколишнім середовищем.

Дуже важливим напрямком у соціологічній творчості М. Вебера є розробка базових відносин у соціальних асоціаціях, найважливішою з яких він вважає владу. Організована поведінка індивідів, створення і функціонування інститутів неможливі без ефективного соціального контролю й управління. Єдино необхідною й можливою умовою для здійснення подібних дій є владні відносини, що проникають в усі соціальні структури.

Панування М. Вебер розглядав як можливість забезпечення слухняності, як особливу форму влади. Влада трактувалася ним як здатність нав'язати свою волю усередині певного соціуму, навіть всупереч опорі з боку інших його членів і незалежно від того, звідки така здатність виникає. (До речі кажучи, таке визначення влади й сьогодні є найпоширенішим у науці). Влада є для М. Вебера головною атрибутивною ознакою політики. Завдяки М. Веберу, соціологія стає політичною соціологією, тому що основне поняття його теорії суспільства - панування - має політичний зміст, а основним типом соціальної дії є політика.

Еміль Дюркгейм (1858 - 1917) продовжив позитивістську контівську традицію в соціології. За зразком природничих наук він використовував принципи емпіричної обґрунтованості, точності й доказовості теоретичних положень. Умовами, необхідними для перетворення соціології в самостійну науку, він вважав наявність особливого предмета й відповідного методу. Цим предметом, на його думку, є особлива реальність, якою не займалася жодна з існуючих дотепер наук. Її основою є соціальні факти, що мають самостійні характеристики, які неможливо віднести ні до економічних, ні до психологічних, ні до фізичних або інших фактів дійсності. Головні ознаки соціальних фактів - об'єктивне, незалежне від індивіда існування, здатність здійснювати тиск на нього, тобто це - примусова сила. Таким засобом регулюється поведінка індивіда в суспільстві, що, в основному, визначається не індивідуальними причинами й фактами, а сукупністю соціальних фактів, що спонукають індивіда на ті або інші вчинки.

Е. Дюркгейм підрозділяв соціальні факти на морфологічні, тобто такі, що складають «матеріальний субстрат суспільства» (густота населення, фізична й моральна, під якою він мав на увазі частоту контактів або інтенсивність спілкування між індивідами; наявність шляхів сполучення; характер поселень і т.д.), і «духовні», тобто нематеріальні факти («колективні уявлення», які є складовими колективної або загальної свідомості). Він досліджував роль колективної свідомості, її різні форми - релігію, мораль, право - нерідко гіпертрофіруючи їх дійсні соціальні функції.

Теоретико-методологічною концепцією, на базі якої розвивалася вся система поглядів Дюркгейма, є так званий соціологізм (принцип специфічності й автономності соціальної реальності). Опираючись на цей принцип, Дюркгейм наділяв суспільство рисами фізичної й моральної переваги над індивідами, а згодом ототожнював його з богом. Відкидаючи біологічний і психологічний редукціонізм, Дюркгейм вимагав пояснювати «соціальне соціальним», що означало обов'язковість застосування соціологічного методу для всіх суспільних наук. Визнання незалежного від суб'єкта існування соціальних фактів, які потрібно досліджувати об'єктивними методами, означало, за Дюркгеймом, використання принципів природних («позитивних») наук.

Концепція Дюркгейма давала можливість обґрунтувати ідею суспільства солідарності, якій була присвячена, власне кажучи, вся його творчість. Питання про те, якими є ті зв'язки, що поєднують людей один з одним, конкретизувалося як визначення природи й функцій соціальної солідарності в сучасному «розвиненому» суспільстві на відміну від примітивних або традиційних суспільств, як пояснення історичного переходу від однієї суспільної форми до іншої. Використовуючи типову для соціології XIX століття ідею конструювання двох ідеальних типів суспільства, між якими існує історична спадкоємність, Дюркгейм будував дихотомію суспільства з

механічною й органічною солідарностями як двома ланками єдиного еволюційного ланцюга. Механічна солідарність домінувала в архаїчному суспільстві й була основана на нерозвиненості й подібності індивідів та їхніх суспільних функцій. Органічна солідарність характерна для сучасного суспільства й основана на розподілі праці. Обмін людською діяльністю, її продуктами припускає залежність членів суспільства один від одного. Оскільки кожний з них недосконалий окремо, функцією суспільного розподілу праці є інтегрування індивідів, забезпечення єдності соціального організму, формування почуття солідарності. Дюркгейм розглядає солідарність як вищий моральний принцип, вищу універсальну цінність. Звідси, як вважав Дюркгейм, моральним є і сам розподіл праці.

Антагонізм праці й капіталу, моральну й економічну кризи капіталістичного суспільства Дюркгейм вважав відхиленням від норми, результатом недостатньої врегульованості відносин між головними класами суспільства, що в цілому ніби-то зберегло властиву попереднім епохам єдність, спаяність, цілісність. Розподіл праці створює бажаний суспільний зв'язок, солідарність між класами, що компенсує збиток, викликаний вузькою спеціалізацією. Дюркгейм розвивав ідею створення професійних корпорацій - нових органів суспільної солідарності. Вони повинні були виконувати широке коло суспільних функцій, від виробничих до культурних і моральних, створюючи й впроваджуючи в життя нові норми, що регулюють відносини між працею й капіталом, які сприяють розвитку особистості й подоланню кризи капіталістичного суспільства. Як вважав Дюркгейм, у такий спосіб у суспільстві будуть пом'якшені антагоністичні відносини, ліквідована аномія. На його думку, аномія – це результат відсутності або слабкості нормативного регулювання людських бажань, які за своєю природою є безмежними.

Третій, сучасний етап у розвитку соціології почався приблизно із середини ХХ століття. В 30-ті роки практично в усіх цивілізованих країнах активно проводяться конкретні соціологічні дослідження, які швидко нагромадили величезний емпіричний матеріал, який мав бути глибоко теоретично осмислений. У протилежному випадку тільки що створена наука могла зупинити свій розвиток на етапі збирання фактів. Третій етап і знаменується створенням основних соціологічних теорій середнього рівня, методологічних напрямків, підходів, парадигм, які більш-менш успішно працюють у цей час.

Парадигма функціоналізму. Суть функціоналізму полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, що підлягають дослідженню і визначенню їхнього місця й значення (функції) у деякому зв'язку, якісна визначеність яких робить необхідним її системний розгляд. Визнаним класиком функціоналізму вважається *Р. Мертон*. Він сформулював три головних постулати функціонального підходу: 1. Постулат функціональної єдності суспільства - узгодженість функціонування всіх його частин. 2. Постулат універсального

функціоналізму: функціональність - корисність усіх соціальних явищ.
3. Постулат функціональної необхідності.

У своїй концепції функціоналізму Р. Мертон головну увагу зосередив на теоріях середнього рівня. Це дозволило йому не ототожнювати функціональне з корисним і необхідним і, як він думав, уникнути недоліків цільового підходу. Основна теорема «функціонального аналізу», за Р. Мертоном, говорить: так, як одне явище може мати різні функції, так та сама функція може виконуватися різними явищами. При цьому функціональний результат («ефункція») сприяє виживанню системи, її адаптації до навколишнього середовища. Те, що не сприяє адаптації й виживанню, є «дисфункція». Одночасно Р. Мертон спробував вирішити ще одну проблему, яка виникла у основоположників функціоналізму - ввести конкретний індивід з його психологією у сферу функціонального підходу.

На базі функціонального підходу сформувалася й незабаром одержала більш пріоритетне використання *структурно-функціональна парадигма*, або ж структурний функціоналізм. Громадське життя розуміється тут як нескінченна безліч і переплетіння взаємодій людей. Для їхнього аналізу недостатньо вказати систему, в якій вони відбуваються, необхідно знайти стійкі елементи в самій системі, аспекти відносно стійкого в абсолютно рухомому. Це і є структури.

Перелік вимог, виконання яких потрібно для виживання системи, веде до підсумовування їх у поняттях функціональної й структурної необхідності, у більш узагальненій формі - функціональних імперативів. Серед останніх звичайно називають такі: пристосування системи до навколишнього середовища, організація міжособистісного спілкування між її членами, забезпечення контролю й керівництва конфліктами й напруженістю в системі. Заповнення тих або інших структурних позицій означає для індивідів, які беруть участь, придбання певного соціального статусу й виконання певної соціальної ролі. Поняття «статус» і «роль» стають центральними не тільки в структурному функціоналізмі, але й в усій сучасній соціології.

Визнаним класиком структурного функціоналізму, як і світовим класиком всієї соціології, вважається *Т. Парсонс*. На його думку, будь-яка система має дві осі орієнтації: 1. «Внутрішньо/зовнішня» - система орієнтується або на події навколишнього середовища, або на свої проблеми. 2. «Інструментально/консуматорна» - орієнтація системи пов'язана або із актуальними, або з довгостроковими потребами й цілями. Із хрестоподібного накладення цих осей виникає набір із чотирьох основних функціональних категорій: у зовнішній орієнтації системи з'являються категорії адаптації й цілеположення; у внутрішній - інтеграції й підтримки (прихованого) зразка взаємодії у системі. Ці категорії, на його думку, придатні для опису будь-якої системи на будь-якому рівні.

Конфліктологічна парадигма - концепція методологічного характеру, що визнає соціальний конфлікт вирішальним або одним з найважливіших факторів розвитку суспільства. Теоретичні джерела можна знайти ще в Г. Спенсера, К. Маркса й інших соціологів XIX століття. Однак як самостійна й найважливіша парадигма сформувалася лише в 50-ті роки XX сторіччя. Серед визнаних класиків конфліктології перш за все називають американського соціолога Л. Козера.

Л. Козер визначає соціальний конфлікт як ідеологічне явище, що відображає устремління й почуття соціальних груп або індивідів у боротьбі за об'єктивні цілі: владу, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей тощо. Він вважає, що кожне суспільство містить деякі елементи напруження й потенційного конфлікту, і розглядає його як найважливіший елемент соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків.

Якщо в закритих (Л.Козер називає їх «ригідними») суспільствах соціальний конфлікт розділяє суспільство на дві ворожі групи, або два «ворожих класи», й, таким чином, підриває основи колективної згоди, загрожує руйнуванням соціальних зв'язків і самої суспільної системи через революційне насильство, то у відкритих, «плюралістичних» суспільствах вони мають вихід, а соціальні інститути оберігають соціальну згоду.

Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають окостенінню соціальної системи й відкривають шлях соціальним інноваціям. Однак соціальні конфлікти відіграють позитивну роль у розвитку суспільства не самі по собі, а через свідоме регулювання їхнього власного розвитку спеціальними суб'єктами.

Р. Дарендорф, класик парадигми соціальних конфліктів, називає свою загальносоціологічну концепцію «теорією конфліктів» і протиставляє її як марксистській теорії класової боротьби, так і концепціям соціальної згоди. Він розглядає соціальний конфлікт як результат опору існуючим у всякому суспільстві відносинам панування й підпорядкування. Придушення соціального конфлікту, на його думку, веде до його загострення й лише «раціональна регуляція» може привести до «контрольованої еволюції». Хоча причини конфлікту в принципі непереборні, «ліберальне» суспільство може улагоджувати причини конфлікту на рівні конкуренції між індивідами, групами й класами.

Символічний інтераціоналізм - теоретико-методологічний напрямок, що одержав у сучасній соціології велике поширення. Основна його концептуальна спрямованість є в зосередженні дослідницької уваги на аналізі соціальних взаємодій переважно в їхньому символічному змісті. Цим пояснюється посилена увага представників символічного інтераціоналізму до аналізу мови - головного символічного «медіума» соціальної взаємодії.

Найвагомішим внеском у розвиток символічного інтеракціонізму є творчість Дж. Г. Міда. Центральним поняттям соціології для нього є поняття «соціальної міжіндивідуальної взаємодії». Сукупність процесів взаємодії конституює суспільство й самого соціального індивіда. Тотожність значень у досвіді того, хто діє, і того, хто сприймає дію, припускає «можливість прийняття ролі іншого». Стадії прийняття ролі іншого, інших, узагальненого іншого і є стадіями перетворення фізіологічного організму в рефлексивне соціальне Я. Таке Я і є елементарною соціальною клітинкою суспільства, його процесів і структур.

Для більшої наочності зведемо основні парадигмальні уявлення про суспільство і його дослідницькі проблеми (тобто основні уявлення про соціологію) у таблицю, розроблену Дж. Масіонісом (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Три основні парадигми розвитку суспільства

Теоретична парадигма	Дослідницька орієнтація	Образ Суспільства	Основні Питання
<i>Структурний функціоналізм</i>	Макро-рівень	Система, що складається з великих взаємозалежних частин, є відносно стійкою, оскільки досягнена домовленість про те, що вважати бажаним з погляду моралі, кожна частина виконує особливу функцію в суспільстві, що є єдиним цілим	Яким чином суспільство виявляється інтегрованим? Що є основними складовими частинами суспільства і яка їх взаємозалежність? Який вплив кожної частини на функціонування суспільства в цілому?
<i>Соціальна конфліктологія</i>	Макро-рівень	Система основана на соціальній нерівності, кожна частина суспільства приносить одним категоріям людей вигоду більшу, ніж іншим, соціальна нерівність веде до конфлікту, що породжує соціальні зміни	Як розділене суспільство? Які основні форми соціальної нерівності? Якими засобами окремі категорії людей намагаються захистити свої переваги? Якими засобами окремі категорії людей намагаються ліквідувати соціальну нерівність?
<i>Символічний інтеракціонізм</i>	Мікро-рівень	Безперервний процес соціальної взаємодії в конкретних умовах, оснований на символічній комунікації, індивідуальні сприйняття реальності різні й мінливі	Як сприймається суспільство? Яким чином відбувається взаємодія людей, що дозволяє створювати, зберігати й змінювати соціальні образи? Як змінюється індивідуальна поведінка від ситуації до ситуації?

Запитання для самостійного вивчення

1. Соціологія як наука виникла у Європі в XVIII – XIX століттях. Поясніть, що сприяло цьому.
2. Які теорії макро- і мікрорівнів використовуються на сучасному етапі розвитку соціологічної науки?
3. Яким є науковий внесок Питирима Сорокіна в розвиток соціології?
4. Назвіть основних представників західно-європейської і американської шкіл в соціології. Поясніть наукову цінність їх ідей.
5. Який шлях пройшла вітчизняна соціологічна наука?

Контрольні запитання

1. Які атрибутивні ознаки мусить мати соціологія як система знань, щоб одержати статус самостійної науки?
2. Охарактеризуйте об'єкт соціології як науки.
3. У чому специфіка соціологічного підходу до вивчення суспільства?
4. Охарактеризуйте предмет соціології. У чому специфіка соціальних законів?
5. Проаналізуйте основні функції соціології як науки.
6. Чим зумовлена складна структура соціологічного знання?
7. Визначіть місце й роль фундаментальної соціології в структурі соціологічної науки.
8. Визначіть місце й роль емпіричної соціології в структурі соціологічної науки.
9. Із чим пов'язана необхідність виникнення соціологічних теорій середнього рівня? Дайте характеристику цього рівня соціології.
10. Визначіть основні передумови виникнення соціології як самостійної науки.
11. Охарактеризуйте наукову творчість О. Конта як засновника соціології.
12. Проаналізуйте основні ідеї соціологічної теорії Г. Спенсера.
13. Розкрийте головні положення теорії К. Маркса про суспільство.
14. Охарактеризуйте соціологічні погляди М. Вебера.
15. Проаналізуйте соціологічну теорію Е. Дюркгейма.
16. Що таке функціональний підхід у сучасній соціології?
17. У чому особливість конфліктології у вивченні суспільства?
18. Охарактеризуйте символічний інтеракціонізм як методологічний підхід до вивчення суспільства.

Література

- 1.Смелзер Н. Соціологія. – М.: Феникс, 1994. – С.14 – 39, 53 – 84.
- 2.Гіденс, Ентоні. Соціологія. - К.: Основи, 1999. - С.16 - 33.
- 3.Масионис Дж. Соціологія. – СПб.: Питер,2004. - С. 24 - 53.
- 4.Кравченко А.И. Соціологія. – М.: ТК Велби, изд-во «Проспект», 2005. – С. 11 – 54.
- 5.Фролов С.С. Соціологія: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Логос, 1998. - С. 33.
- 6.Якуба Е.А. Соціологія: Учебн. Пособие для студентов. – Х.: Константа, 1996. – С. 6 – 21.
7. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1992. – 608 с.
8. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології: від античності до початку ХХ століття. - К., 1993.
9. Копылов В.А. Генезис политической социологии. – Х., 1994.
10. Копылов В.А. Современная политическая социология Запада. – Х., 1997.

Тема 2: « Суспільство як об'єкт вивчення соціології»

1. *Поняття суспільства.*
2. *Соціальна структура і соціальна стратифікація.*
3. *Соціальна мобільність.*

2.1. Поняття суспільства

Суспільство - одне з найбільш багатозначних і важковизначуваних понять соціології. Існує безліч його визначень, які є або продуктом повсякденної свідомості, або точкою зору, що склалася на основі певного підходу до вивчення суспільства.

Повсякденна свідомість пов'язує уявлення про суспільство із численною групою людей, об'єднаних загальною культурою, системою управління і які мешкають на певній території. Спираючись на це уявлення, ряд соціологів визначають сукупність необхідних і достатніх з їхнього погляду ознак, яким має відповідати всяке об'єднання, що претендує називатися суспільством. Відомий американський соціолог Е. Шилз називає такі його ознаки:

- об'єднання не є частиною будь-якої більшої системи (суспільства);
- шлюби укладаються між представниками даного об'єднання;
- воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є його визнаними представниками;
- об'єднання має територію, яку вважає своєю власною;
- у нього є власна назва і своя історія;
- воно має власну систему керування;
- об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда;
- його поєднує загальна система цінностей (звичаїв, традицій, норм, законів, правил), що називають культурою [2, с. 86].

Інші соціологи при визначенні суспільства уникають перелічення всіх його ознак. Вони намагаються виділити одну з них і на основі її дослідження формувати визначення суспільства. Так, прихильники гуманістичного напрямку в соціології розуміють суспільство як широкий комплекс людських відносин, тобто як систему взаємодій між людьми. Культурологічний підхід набув свого відбиття в уявленні про суспільство як про велику групу людей, що сформували загальну культуру. Ряд соціологів визначають суспільство як соціально-політичне об'єднання людей, що має систему політичної влади у вигляді політичних інститутів, які за рахунок свого функціонування обмежують певну свободу дії людей.

Ряд соціологів під суспільством розуміють конкретно-історичні об'єднання людей, що виявили свою самобутність у певних історичних умовах. Такий підхід до розуміння суспільства зустрічається в працях як давніх мислителів, так і вчених більш пізніх часів. Видатним

дослідником таких суспільств є Герхард Ленскі. Основним фактором, що визначає якість суспільства і його складові, на його думку, є технологія виробництва предметів, що забезпечують життєздатність людей [5, с.140 - 149].

У пострадянській соціологічній науці усе ще має місце метод визначення суспільства, що склався в марксистській соціології, через порівняння понять «природа» й «суспільство». Методологія такого визначення полягає у встановленні складної, двоєдиної - природно-соціальної, біосоціальної - основи людини й суспільства. Таке визначення не допускає як ігнорування природних початків у людині й суспільстві, так і заперечення провідної ролі соціального в цій єдності.

Прихильники цього методу стверджують, що людина, суспільство - частина природи. Вони є результатом її складної еволюції. Природа є природним середовищем перебування людини і суспільства. Визнаючи зв'язок між природою та суспільством, прихильники цього методу наголошують, що людина - це не тільки й не стільки біологічна істота, нехай і у вищій формі свого прояву, а якісно нове, принципово особливе явище з властивими тільки йому соціальними якостями та властивостями, що виникають із взаємодії людей один з одним, а життя суспільства - це якісно своєрідне, соціальне життя, що не зводиться до біологічного життя, де діють особи, позбавлені соціальної свідомості й не виділяють себе із світу тварин.

Людина відповідно до цієї методології є сукупністю суспільних відносин. У людині соціальне домінує над біологічним. Відповідно до цієї методології суспільство розглядається як сукупність людей, об'єднаних історично сформованими формами їхнього взаємозв'язку і взаємодії з метою задоволення своїх потреб, що характеризується стабільністю та цілісністю, самовідтворенням і самодостатністю, саморегулюванням і саморозвитком, досягненням такого рівня культури, коли з'являються особливі соціальні норми та цінності, що покладені в основу взаємозв'язку і взаємодії людей.

Засновник французької соціологічної школи Е. Дюркгейм визначав суспільство як соціальну реальність, що існує одночасно «поза нами» й «усередині нас». Діалектичний зміст цього визначення полягає в тому, що суспільство є надособистісним утворенням, що не може бути зведено до простої суми індивідуальних життів. Воно живе власним життям за власними законами.

Людина, народжуючись, починає жити в суспільстві, яке існувало до неї. Воно залишається й після того, як людина йде з життя. Таким чином, суспільство - це об'єктивна реальність, в якій людина перебуває протягом свого життя. Взаємодіючи з цією реальністю, людина засвоює її закони, перетворюючи їх у власний досвід. Суспільство - це певна колективна сила, що за допомогою складної системи зразків поведінки - культурних норм, цінностей, переконань - спрямовує думки й дії людини. Життя людини в суспільстві - це його

постійне перебування в системі соціальних зв'язків, основою яких, на думку Дюркгейма, є колективна свідомість.

Так що таке суспільство? У чому його специфіка? При самому загальному погляді на суспільство здається, що воно - сукупність людей. Але суспільство - це не будь-яка механічна сукупність людей, а таке їхнє об'єднання, в якому відбувається більш-менш постійний, стійкий й досить тісний взаємовплив і взаємодія цих людей, тобто суспільство виникає там, де між людьми встановлюються зв'язки, які М. Вебер визначив як соціальні. Не можна назвати суспільством значну кількість людей, що живуть ізольовано один від одного.

Багато відомих соціологів, визначаючи суспільство, як його атрибутивні ознаки називали соціальні зв'язки. Питирим Сорокін називав суспільство соціальним простором, де відбувається соціальна взаємодія.

За Вебером, суспільство - це взаємодія людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Талкотт Парсонс визначав суспільство як систему відносин між людьми. За Марксом, суспільство - це сукупність відносин між людьми, що історично складаються і розвиваються в процесі їхньої спільної діяльності.

Визнаючи, що суспільство є продуктом взаємодії людей, соціологи закономірно порушують питання про те, що є конкретною першоосновою об'єднання людей у суспільство. Е. Дюркгейм вбачав її в надіндивідуальній спільності колективних уявлень, почуттів, вірувань, у солідарності як колективній свідомості, що протистоїть природному егоїзму; М. Вебер - в орієнтованих на інших (тобто соціальних) діях; Т. Парсонс і Р. Мертон знаходили цю першооснову в спільності фундаментальних норм і цінностей, якими керуються люди у своїй життєдіяльності; Е. Шилз - у спільності центральної влади, територіальній цілісності та порозумінні центру і території.

Отже, суспільство - це продукт взаємодії людей. І це є незаперечний факт, який слід враховувати, вивчаючи суспільство. Тому одним із завдань соціології є найбільш точне, близьке до об'єктивної істини пояснення системного і цілісного характеру суспільства - його найважливіших атрибутивних ознак, які йому властиві, як і іншим формам матеріального світу: органічній і неорганічній природі Землі, космосу.

Зрозуміти суспільство як систему - це означає зрозуміти елементи цієї системи і взаємозв'язки між ними, тому що система відповідно до уявлення, що затвердилося в сучасній науці, - це певним чином упорядкована безліч елементів, взаємозалежних і таких, що утворюють деяку єдність.

Елементами соціальної системи є люди: індивіди, соціальні групи, соціальні організації, соціальні інститути й соціальні зв'язки, що виникають між ними. У вивченні соціологією суспільства як системи на перший план виходить проблема соціальних зв'язків, тому що тільки завдяки їм й існує суспільство як системне і цілісне явище.

Соціальні зв'язки – перша і найголовніша умова існування суспільства. Без них неможливі самозбереження й виживання людини. Соціальні зв'язки породжуються й відтворюються специфічною природою людини. На відміну від тварин, які генетично привчені до видової поведінкової ролі, людина може реалізуватися тільки в суспільстві людей, здобуваючи їх досвід, одержуючи знання й навички поведінки і діяльності. У суспільстві мають місце різноманітні соціальні зв'язки від найпростіших до найскладніших. У соціології існують різні класифікації соціальних зв'язків. Розглянемо деякі з них.

Соціальний контакт – короткочасний, неглибокий, поверхневий зв'язок людей, що не має істотного впливу на їхнє життя й діяльність (наприклад, контакти пасажирів у транспорті, глядачів у театрі та ін.). Соціологи виділяють просторові контакти, контакти зацікавленості, контакти обміну.

Просторовий контакт - найпростіший вид соціального зв'язку. Людина живе в оточенні людей і тому щодня контактує з ними у будинку, на роботі, у транспорті, на вулиці, у будь-якому іншому місці. Просторовий контакт має індивідуальну характеристику. Та сама людина поводиться по-різному в різних місцях.

Контакт зацікавленості являє собою вибір соціального об'єкта, що має певні риси, які становлять цінність для людини, що робить вибір. Як правило, контакт зацікавленості обумовлений потребами людини. Через потреби виявляються унікальні індивідуальні риси особистості, а також особливості соціальних груп, організацій, соціальних інститутів, до яких вона належить.

Соціальна взаємодія – це система взаємообумовлених соціальних дій, при якій дії одного суб'єкта одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших людей. Взаємодії можуть мати епізодичний і невизначений характер при випадковій зустрічі. Але вони можуть бути стійкими, коли люди взаємно, порівняно глибоко, стійко й регулярно впливають на поведінку один одного, у результаті чого відбувається не тільки поновлення, але звичайно і зміна соціальних відносин.

Соціальні відносини – одна з форм прояву соціальних взаємодій, що характеризується тривалістю, стабільністю й систематичністю соціальних взаємодій, їх самовідновленістю. Їхня стабільність обумовлена певним набором соціальних потреб і очікувань, що постійно відтворюються. Система очікувань і потреб формує основу соціальних відносин як між окремими індивідами, так і між великими й малими соціальними групами.

Соціальні взаємодії різноманітні, що спонукає соціологів здійснювати їхню класифікацію. Американський соціолог П. Сорокін розділяв їх у такий спосіб: 1) за кількістю суб'єктів взаємодії - на взаємодії двох людей один з одним; одного й багатьох; багатьох і багатьох; 2) за характером взаємовідносин суб'єктів взаємодії - на

однобічні й двобічні, а також на солідарні (узгоджені) і антагоністичні (ворожі); 3) за тривалістю - на короткочасні й довгострокові; 4) за наявністю або відсутністю організованості - на організовані (наприклад, родина, партія, держава) і неорганізовані (наприклад, натовп); 5) за свідомістю взаємодії - на свідомі й несвідомі; 6) за «матерією» обміну в процесі обміну - на інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) і вольові; 7) за засобами здійснення контакту - на безпосередні й опосередковані.

Будь-який соціальний зв'язок містить такі елементи: 1) суб'єкти цього зв'язку; 2) предмет зв'язку, що характеризує зміст зв'язку; 3) механізм здійснення зв'язку.

Першоосновою соціальних зв'язків є соціальна дія. Як стверджував М. Вебер, дія є тільки тоді соціальною, коли вона усвідомлена й перебуває у зв'язку з діями одного з одним або одного з іншими, коли вона спрямована на інших, впливає на них і у свою чергу зазнає впливу від поведінки інших людей. Поза спільною взаємодією дії людей виступають не як соціальні, а як індивідуальні, сугубо особистісні (наприклад, чаювання на кухні наодинці).

Соціальна поведінка людей та їхніх груп має усвідомлений характер, а їхні соціальні дії, як правило, набувають певного змісту.

У сучасній соціології прийнято таку схему анатомії соціальної дії, запропоновану соціологами-функціоналістами: а) діючий (або бездіяльний) індивід або група людей з їхніми потребами й обумовленими ними інтересами та цілями; б) конкретне середовище, в якому здійснюється дія; в) орієнтація суб'єкта дії на конкретні умови середовища, що дозволяє визначити конкретні шляхи досягнення поставленої мети; г) орієнтація суб'єкта дії на інших, на їхню реакцію на його дії, увага до якої не менш важлива для досягнення вибраної мети, ніж орієнтація на умови середовища.

Соціальні зв'язки присутні як у малих, так і у великих співтовариствах людей, тому кожне з них проявляє себе як соціальна система. Певним чином організовані соціальні зв'язки забезпечують соціальній системі цілісність. По-перше, безліч зв'язків організовані в систему відповідно до закону кореляції (від лат. *correlatio* - співвідношення). Люди, керуючись своїми потребами й інтересами, створюють різні за значущістю, силою й масштабом впливу соціальні зв'язки. Є первинні та вторинні зв'язки, мають місце зв'язки, що забезпечують стабільність і рівновагу в суспільстві і, навпаки, що змінюють його. Кореляція зв'язків визначається сформованими умовами, тим, які потреби людей у даних умовах висувуються на перший план, які є другорядними.

По-друге, цілісність соціальної системи досягається дією різних факторів, таких, наприклад, як поділ праці, влада, моральні, ідеологічні, релігійні норми й цінності, традиції, звичаї, що склалися.

По-третє, частини соціальної системи пов'язані між собою функціональною залежністю. Кожна частина може існувати тільки в

рамках цілісності, де вона виконує певні функції. Функції частин завжди забезпечують задоволення будь-якої суспільної потреби. Всі разом вони спрямовані на підтримку стабільності соціальної системи і її відтворення.

Різноманітність засобів організації соціальних зв'язків вплинула на те, що в соціології склалися різні підходи до вивчення соціальних систем. Зараз найпоширенішими є детерміністський і функціоналістський підходи.

Суть детермінізму в соціології полягає в тому, щоб між різними соціальними зв'язками виявити й пояснити причинно-наслідкову залежність. Залежно від того, який чинник соціолог вважає головним, розрізняють економічний, політичний і культурний детермінізм.

Економічний детермінізм як спосіб вивчення суспільства найповніше відображено у марксистській соціології. Його суть полягає в обґрунтуванні залежності соціально-політичного і духовного життя суспільства від економіки, в основі якої лежить певний спосіб виробництва матеріальних благ. Відповідно до марксизму первинними є виробничі відносини, характер яких визначає всі інші відносини між людьми.

Політичний детермінізм називає основними політичні відносини, тому що розглядає владу як головний чинник організації соціальних зв'язків в суспільстві.

Прихильники культурного детермінізму стверджують пріоритет культури в суспільстві. Одним з видатних представників цього підходу був М. Вебер. Розвиток суспільства він ставить у залежність від пануючих у ньому релігійних цінностей. Сучасні прихильники культурного детермінізму говорять про вирішальну роль інформаційних комунікацій в організації соціальних зв'язків.

З погляду функціоналізму, в основі організації соціальних зв'язків лежить функціональна залежність. Функціональна залежність - це те, що надає системі елементів у цілому таких властивостей, яких окремо не має жоден елемент. Ці властивості соціальної системи досягаються тим, що кожна її частина виконує функцію, життєво важливу для всієї системи, між функціями частин цілого існує залежність. Порушення однієї функції веде до збою інших функцій і безперечно до руйнування соціальної системи.

Один з великих представників функціоналізму в соціології Т. Парсонс виділяє чотири основні функції суспільства як системи, що саморегулюється та самовідтворюється: адаптація, досягнення цілей, інтеграція і відтворення структури. Вони забезпечуються, за Парсонсом, різними підсистемами. Функція адаптації забезпечується економічною підсистемою, функція досягнення цілей - політичною підсистемою, функція інтеграції - звичаями та правовими інститутами, функція відтворення структури - релігією, мораллю, органами соціалізації (родиною, інститутами виховання і освіти).

Детермінізм і функціоналізм не є вичерпними методологічними підходами до пояснення системного характеру суспільства. У сучасній соціології поширено теорії соціального обміну, теорії справедливого обміну, теорії символічного інтеракціонізму, етнометодології та ін., в яких акумулюється та розробляється ідея, що всяке соціальне явище можна пояснити через сукупність індивідуальних дій, отже, у центр уваги цих теорій висунуто індивіда як основного суб'єкта соціальних зв'язків. Щоб краще зрозуміти сутність і зміст наведених підходів, студентам необхідно ознайомитися з цими теоріями.

Для того щоб зрозуміти суспільство як систему, недостатньо вивчити соціальні зв'язки, що існують у ньому. Потрібно набути знань про суб'єкти соціальних зв'язків, без яких останні не можуть виникнути та існувати. І тут перед соціологами виникає питання, хто відіграє роль суб'єктів соціальних зв'язків. Одні такими називають індивіда із властивими йому особистісними якостями. Інші розуміють під суб'єктами соціальних зв'язків великі й малі соціальні групи, справедливо вважаючи, що індивід не існує поза соціальною групою, що його поведінка як особистості обумовлена соціальним положенням. Треті йдуть шляхом інституціоналізації соціальних зв'язків і виділяють як їхні суб'єкти - соціальні інститути.

Різноманітність підходів до вирішення питання про суб'єктів соціальних зв'язків дає можливість скласти досить повне уявлення про суспільство як соціальну систему та ще раз переконатися в тому, що це дуже складне й багатогранне явище.

Отже, суспільство є складною організованою системою соціальних зв'язків і дій, соціальних взаємодій і відносин, соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних організацій та ін.

Важливим кроком у дослідженні суспільства як соціальної системи є вивчення такої його властивості, як структура. Це дає додаткову наукову інформацію в розумінні того, що перетворює суспільство в упорядковану сукупність соціальних явищ і процесів, більш-менш тісно взаємозалежних і таких, що взаємодіють один з одним, утворюють єдине соціальне ціле.

2.2. Соціальна структура і соціальна стратифікація

Структурність - одна з властивостей буття будь-якого явища об'єктивної реальності. Воно означає подільність об'єкта на елементи, між якими складається сукупність будь-яких відносин (від лат. *structura* - будова).

1. Соціальна структура – це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі. Вивчення цієї властивості соціальної системи являє собою складну проблему, прямо пов'язану з тим, яка соціальна система є об'єктом дослідження. Відомо, що найбільшою соціальною системою є людство. Але вивчення структури цієї системи не стало широко розповсюдженим явищем у соціології. Огляд досліджень з

цього питання світовим науковим співтовариством подано у підручниках з соціології А.І. Кравченка і Дж. Масіоніса [2, с. 147 – 164; 5, с. 399 - 430].

Найпоширенішим є дослідження суспільства в рамках державного кордону. Таке суспільство розглядається як складна соціальна система, в якій існує безліч структур, що є справедливим, тому що така соціальна система має складний соціальний склад.

Соціальна структура суспільства розглядається в різних ракурсах, що обумовлено завданнями соціологічних досліджень. Так, у тому випадку, коли виявляється детерміністський (причинно-наслідковий) зв'язок соціальних явищ і процесів, їхня субординація, суспільство звичайно розглядається як цілісна система, що містить чотири основні сфери діяльності людей - економічну, соціальну, політичну й духовну (ідеологічну). Стосовно суспільства в цілому кожна з цих сфер громадського життя розглядається як його підсистема, хоча в іншому зв'язку вона сама може розглядатися як особлива система. При цьому кожна з цих систем впливає на інші. Марксистська соціологія, в якій культивується подібний підхід до структурування суспільства, причинно-наслідковий зв'язок між сферами громадського життя визначає у такий спосіб: первинною, яка визначає всі інші, є економічна сфера громадського життя, в якій діють суспільні класи. Політична сфера громадського життя є наслідком економічної, однак має певну самостійність, тому може впливати на організацію і функціонування економічного життя суспільства. Таке ж місце займають соціальна та духовна сфери суспільства.

Для виявлення типу, характеру зв'язків між людьми використовують інше структурування суспільства. Виділяються соціальні групи, соціальні організації, соціальні інститути. У цей ряд включаються соціальні норми, цінності. Кожний із цих елементів соціальної структури, у свою чергу, може бути розглянутий як соціальна система зі своєю власною структурою, яка дозволяє скласти більш чітку картину соціальних зв'язків, що пронизують організм суспільства. Тому характеристику соціальних інститутів, соціальних організацій, соціальних норм і цінностей буде наведено в наступних темах посібника.

Перевага такого способу структурування полягає ще й у тому, що він дає можливість досліджувати соціальну сутність людини, одержувати конкретні знання про її поведінку і дії в складній системі соціальних зв'язків.

Використовуючи спосіб структурування соціальної системи, розглянемо поняття «соціальна структура».

Найзагальніше уявлення про соціальну структуру зводиться до того, що соціальна структура є будовою суспільства, системою зв'язків між всіма його основними елементами. Такий підхід дозволяє зробити висновок, що соціальна структура містить два компоненти: соціальні зв'язки й соціальний склад.

Про соціальні зв'язки мова йшла в підрозд.1.2. Розглянемо другий компонент - «соціальний склад». Соціальний склад - це набір елементів, що становлять соціальну структуру. Основними елементами соціальної структури є індивіди з їхніми соціальними статусами й соціальними ролями, які вони відіграють у заданій системі; соціальні групи, в які об'єднано індивіди з однаковим соціальним статусом; інші соціальні об'єднання людей.

У суспільстві є об'єктивні підстави для виникнення соціальних структур. Залежно від того, яка підстава приймається до уваги, виділяють такі структури: гендерну (гендер - риси особистості, розглядувані як жіночі та чоловічі), вікову, поселенську (міське й сільське населення, населення міст-мегаполісів і малих міст), професійну, етнічну, класову, інституціональну, організаційну та ін.

Різні напрямки в соціології по-різному вирішують питання про те, що є головним чинником у формуванні та розвитку соціальної структури суспільства. У марксистській і неомарксистській соціології таким визнається економічний фактор - місце й роль в певній історичній системі виробництва, відношення до засобів виробництва, власності. Прихильники структурного функціоналізму на перший план висувають відмінність ролей, цінностей і культурних стандартів. Прихильники конфліктологічної школи виділяють фактор політичної влади, а також престиж і привілеї.

Найважливішими елементами соціальної структури є соціальні групи. Соціальна група - це сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку (наприклад, етнічну, професійну, вікову, освітню тощо) і виконують соціально необхідну функцію в суспільстві. Модернізований варіант цього визначення означає, що соціальна група - це сукупність людей, що займають ту саму соціальну позицію в суспільстві або виконують ту саму роль.

Слід пам'ятати, що в соціології використовують поняття «соціальна спільність». Як співвідноситься це поняття з поняттям «соціальна група»? Як правило, під соціальною спільністю розуміють об'єднання людей, для якого характерні безструктурність, недостатня визначеність меж, нестійкість і розпливчастість складу, нездатність виступати як структурні елементи більш широких соціальних систем. Такими є, наприклад, масові суспільні рухи. До таких можна віднести натовп, аудиторію слухачів. Для позначення подібного типу сукупності людей іноді вживають поняття «квазігрупа».

Соціальна група, як прийнято вважати, відрізняється стійкістю й стабільністю, внутрішньою структуралізацією, досить чітко прокресленими соціальними межами, тривалим існуванням у часі.

Соціальна група може входити до більш широкого соціального об'єднання як структурна одиниця. Саме така соціальна група відіграє найважливішу роль у виникненні й функціонуванні стійких соціальних зв'язків, забезпечуючи більшу або меншу стабільність і стійкість соціальної системи, частиною якої вони є. Крім того, соціальна група є

формою соціальної взаємодії, завдяки якій індивід здатний задовольняти свої потреби, здійснюючи з іншими спільні, скоординовані дії.

Соціологи удаються до вичленювання соціальних груп для дослідження типу й змісту соціальних зв'язків, що виникають між членами соціальної групи. Для цієї мети вони здійснюють класифікацію соціальних груп. Розглянемо деякі види соціальних груп.

Малі й великі соціальні групи. Підставою для їхнього виділення є кількість членів групи. Малими є групи приблизно від двох до декількох десятків людей. Всі інші групи, що перевищують цю кількість, відносяться до великих. Однак розмір групи є лише однією з ознак груп цього виду, причому досить формальною. Соціологи в своєму аналізі малих і великих груп характеризують тип соціальних зв'язків, що існують усередині них.

Відмінними рисами малих соціальних груп є близькість, інтенсивність особистісних взаємодій суб'єктів, стабільність і тривалість функціонування й розвитку, певний ступінь збігу цінностей, норм і правил поведінки. Прикладами малих соціальних груп є родина, студентська група, шкільний клас, спортивна команда, релігійна секта, бригада фахівців, злочинна група та ін.

У великих соціальних групах, таких, як класи, територіально-поселенські групи, вікові, етнічні, професійні тощо, зв'язки й взаємодії, більшою мірою вільні від особистих контактів і здійснюються опосередковано. Зв'язок представників такої групи між собою відбувається, насамперед, як говорить Р. Мертон, за рахунок їхнього усвідомлення своєї належності до цієї групи та тому, що інші люди вважають їх її членами. Наприклад, лікарі, що живуть у різних регіонах України й ніколи не спілкуються один з одним, належатимуть до однієї великої професійної групи, а зв'язок між ними буде опосередкований тим фактом, що вони мають медичну освіту і виконують свої професійні функції. Зв'язок між представниками великої групи умовний.

Первинні й вторинні соціальні групи. Під первинною групою розуміють малу соціальну групу, члени якої пов'язані короткочасними й тривалими відносинами. Її характеризують особлива емоційність, інтимність і неформальність міжособистісних взаємодій, в основі яких лежить особиста потреба в спілкуванні з людиною. Яскравим прикладом первинної групи є родина. До числа первинних груп може бути віднесена група друзів, футбольна команда та ін. Вторинна група - це велика й знеособлена соціальна група, члени якої переслідують певну мету або займаються певною діяльністю. Соціальні зв'язки в таких групах мають безособовий, однобічний і утилітарний характер. Тут не обов'язкові дружні особисті контакти з іншими членами. Всі контакти функціональні, як того потребують соціальні ролі членів групи. Прикладом вторинної групи може бути численний колектив

підприємства, багато членів якого можуть бути навіть не знайомі один з одним. Вторинними групами є групи студентів курсу, факультету.

Досвід свідчить, що в будь-якому колективі людей складаються групи на основі особистої симпатії, дружби, спільності характерів, життєвих інтересів. Такі групи є первинними, для них головним виявляється сам характер взаємозв'язку й взаємодії між її членами. Щодо членів вторинної групи, то для них головне полягає в спільному виконанні специфічних функцій (наприклад, участі у виробничому процесі, навчанні тощо) і досягненні певних цілей (одержанні зарплати, навчання та ін.) (табл. 2.1) [5].

Таблиця 2.1

Особливості первинних і вторинних груп

	Первинна група	Вторинна група
Якість відносин	Орієнтація на особистість	Орієнтація на мету
Тривалість відносин	Звичайно тривалі	Різна; відносини часто нетривалі
Діапазон відносин	Широкий; відносини звичайно пов'язані з багатьма справами	Вузький; відносини пов'язані з деякими справами
Суб'єктивне сприйняття відносин	Є метою самі по собі	Є засобом для досягнення мети
Типові приклади	Родина, коло друзів	Співробітники, політичні організації

Формальні та неформальні соціальні групи. Групи такого виду розрізняються за способом і характером їхніх організацій. У формальних групах правила їхньої організації та поведінка їхніх членів установлюються, регламентуються або санкціонуються офіційним чином соціальними інститутами та організаціями. Для них характерні розподіл і висока раціоналізація функцій, безособовість і домовленість відносин, єдина й строго визначена мета взаємодії їхніх членів та ін. Прикладами формальних соціальних груп можуть бути родина, виробнича бригада, студентська група, колектив кафедри та ін. У такій групі авторитет її члена багато в чому визначається посадою, яку він обіймає, а не особистими якостями.

Для неформальних груп характерна відсутність офіційної регламентації. Вони складаються на основі міжособистісних відносин і з ініціативи самих індивідів, спільності їхніх інтересів, взаємних симпатій тощо. Взаємодія їхніх членів має суцільно особистісний характер і спирається на силу неформальних норм і традицій, повагу та авторитет. Такі групи очолюють неформальні лідери - люди з особливими особистісними якостями, визнаними іншими членами групи. Прикладами неформальних соціальних груп є групи друзів,

сусідів, «неформалів» серед молоді, товариства захисників тварин, аматорів джазової музики, пива тощо.

Для розуміння мотивів і динаміки соціальних дій у соціології використовують поняття референтної групи, ін-групи, аут-групи. Референтна група – соціальна група, система цінностей і норм якої є зразком, еталоном для певної особистості. Індивід може входити, а може й не входити в таку групу, але він звіряє свій статус і поведінку з цим зразком, висловлюючи задоволеність або незадоволеність ними, створюючи певне настановлення на соціальне переміщення. Вибір референтної групи відіграє важливу роль у процесах ідентифікації та соціалізації.

Ін-групою називається соціальна група, що надає своїм членам почуття гідності й відданості. Аут-група – соціальна група, що є об'єктом суперництва або опозиції. Поняття «ін-група» та «аут-група» у першу чергу визначають психоемоційний стан людей. Ін-група та аут-група базуються на уявленні, що «ми» маємо ціннісні риси, яких немає в «них». Оперуючи поняттями «ін-група» й «аут-група», соціологи досліджують динаміку розвитку соціальних зв'язків між такими групами. Вони, як правило, характеризуються напруженістю, що за певних умов може перетворитися на толерантність.

Будь-яка соціальна група є своєрідною соціальною нішею, в яку поміщений індивід. Таким чином, він займає певну соціальну позицію, що у соціології називається соціальним статусом.

Види статусів: соціальний статус – положення людини в суспільстві, яке вона займає як представник великої соціальної групи; особистий статус – положення індивіда в малій групі, що залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени цієї групи (знайомі, рідні) відповідно до його особистих якостей; приписуваний статус – положення людини в суспільстві, яке вона одержує при народженні і яке пізніше обов'язково визнається суспільством або групою. До нього відносяться стать, національність, раса, належність до аристократичного роду. Система спорідненості також дає цілий набір приписуваних статусів. Статус, що досягається, - положення людини в суспільстві, в групі, яке вона займає в результаті вільного вибору і залежно від особистих цілей. Такими є статуси студента, інженера, професора, президента і т.д. Змішаний статус – положення людини, отримане нею не за власною волею, а в результаті дії яких-небудь об'єктивних факторів, які від неї не залежать, наприклад, безробітний, змушений переселенець, людина без певного місця проживання, сирота тощо.

Будь-який статус виявляється в сукупності дій, які людина здійснює. У соціології вони одержали назву соціальної ролі. Соціальна роль – це модель поведінки, орієнтована на певний статус відповідно до очікувань людей. Очікування можуть бути зафіксовані в певних інституалізованих соціальних нормах: юридичних документах, інструкціях, уставах, а можуть мати характер звичаїв, нравів. Рольові

очікування пов'язані, насамперед, з функціональною доцільністю. У рольових очікуваннях є саме стільки якостей і такі, які гарантують виконання даної соціальної функції.

Кожен статус для своєї реалізації потребує безліч ролей. Сукупність ролей, обумовлених статусом, називається рольовим набором. Досить часто у рольовій поведінці людини зустрічається рольовий конфлікт. Рольовий конфлікт – зіткнення вимог двох або декількох несумісних ролей, що впливають із даного статусу. Під час рольового конфлікту виявляється несумісність рольових очікувань, що ставляться до людини. Існує декілька способів подолання рольового конфлікту. Один з них полягає в тому, що деякі ролі визнаються важливішими і їхньому виконанню надається пріоритетне значення. Тут соціологічна проблема рольового конфлікту перетворюється у філософську проблему свободної волі вибору.

Один і той самий індивід може займати декілька соціальних позицій і виконувати декілька соціальних ролей, тому що він може належати до декількох соціальних груп одночасно. Із цього треба зробити висновок, що він вступає в безліч соціальних зв'язків. Така ж безліч соціальних зв'язків складається і між соціальними групами.

Якщо взяти до уваги, що кожен соціальний зв'язок має свій характер, динаміку розвитку, стає зрозумілим, що соціальна структура - явище складне. Це не проста сукупність деяких елементів, якимось чином пов'язаних між собою. Соціальна структура - мережа взаємодій, що переплітаються й одночасно впорядковані, виникають між соціальними групами і окремими індивідами, які представляють ці соціальні групи. Характер цих взаємодій, їхня спрямованість, динамізм їхнього функціонування й розвитку, його наслідки - все значною мірою визначається тим, що соціальні групи, а отже, і індивіди, що входять до них, відносно один одного перебувають в ієрархічному положенні. У соціології ця властивість соціальної системи одержала назву «соціальна стратифікація».

Під соціальною стратифікацією (від лат. stratum – верства, шар і facer – робити) розуміють процес і результат диференціації суспільства на різні соціальні групи (верстви або страти), що відрізняються своїм суспільним статусом. Соціальна стратифікація виражає соціальну неоднорідність системи, існуючу в ній нерівність, неоднаковість соціального положення людей та їхніх груп.

Проблема розшарування суспільства на нерівні за положенням в ньому соціальні групи розглядається в працях учених XIX - XX століть. Однак основи сучасного дослідження соціальної стратифікації закладені П. Сорокіним у 20-ті роки XX сторіччя. Соціальна стратифікація є закономірною, повторюваною з покоління в покоління, універсальною і одночасно змінюваною властивістю суспільства. Вона має місце як у великих, так і малих соціальних системах.

Підстави розподілу суспільства на страти можуть бути різними, як об'єктивними, так і суб'єктивними. Але найчастіше сьогодні

виділяються професія, власність, участь у владі, освіта, престиж, самооцінка особистістю своєї соціальної позиції.

Соціальна стратифікація виявляється через соціальні статуси людей. Як вище було зазначено, соціальний статус є позицією індивіда в суспільстві, що обумовлена його належністю до соціальної рупи. Мати соціальний статус - це, як стверджував П. Сорокін, мати сукупність прав і привілеїв, обов'язків і відповідальності, влади та впливу. Соціальний статус визначає ступінь можливого доступу індивіда до розподілу матеріальних, соціальних і духовних благ суспільства, їхню кількість.

Поняття соціального статусу дає можливість скласти конкретну картину історичних типів соціальної стратифікації.

Приписуваний статус характеризує жорстку соціальну стратифікацію, що властива для закритого суспільства. У такому суспільстві перехід з однієї страти до іншої практично заборонений. До закритих суспільств відносять рабство, кастове суспільство.

Статус, що досягається, характеризує рухливу систему стратифікації або відкрите суспільство, де є можливість вільного переходу людей з однієї страти до іншої. До такого суспільства відноситься капіталістична система з наявністю різних класів.

Аналізуючи соціальну стратифікацію відкритого суспільства, соціологи використовують поняття «клас». Під класом розуміють будь-яку соціальну страту, що відрізняється від інших доходом, освітою, владою та престижем.

У сучасній соціології широко розповсюдженим способом дослідження класової структури є використання комплексу факторів: джерело й розмір доходу, рід занять, район проживання, тип житла. На цій підставі виділяються три основних класи: вищий, середній і нижчий. У них також виділяються верстви (класи).

Вищий клас має верхній і нижній рівні. Верхній рівень містить «аристократів» по крові, чиї величезні багатства нагромаджувалися декількома поколіннями родини. Їх відрізняють особливий спосіб життя, великосвітські манери, бездоганий смак і поведінка. Нижній рівень складається головним чином з «нових багатих», які ще не встигли створити потужні родові клани.

Середній клас має верхній, середній і нижній рівні. Верхній рівень складається із дрібної буржуазії й високооплачуваних професіоналів: лікарів, менеджерів, професорів, акторів, журналістів тощо. Їх спосіб життя наближається до великосвітського. Середній рівень являє собою масовий прошарок розвиненого індустріального суспільства. Він містить усіх добре оплачуваних службовців: викладачів, учителів, менеджерів середньої ланки. Нижній рівень середнього класу складають нижчі службовці та кваліфіковані робітники, які за характером і змістом своєї праці тяжіють скоріше до фізичної, ніж до розумової праці. Відмінна риса – порядний спосіб життя.

Нижчий клас має два рівні: верхній і нижній. Верхній рівень містить середньо- і малокваліфікованих робітників, зайнятих у масовому виробництві, що живуть у відносному достатку, але манерою поведінки істотно відрізняються від вищого й середнього класів. Відмінні риси: невисока освіта (звично повна або неповна середня, середня спеціальна), пасивне дозвілля (перегляд телевізора, гра в карти або доміно), примітивні розваги, часто надмірне вживання спиртного й нелітературної лексики. Нижній рівень складають мешканці підвалів, нетрів та інших мало придатних для життя місць. Вони не мають ніякої освіти або мають початкову, перебиваються випадковими заробітками або жебрацтвом, постійно відчувають комплекс неповноцінності через безпросвітну бідність і постійні приниження. Із цієї верстви, як правило, виходять злочинці.

Як відзначалося вище, соціальна стратифікація свідчить про існування в суспільстві, у будь-якій соціальній системі соціальної нерівності між людьми. Проблема нерівності завжди була предметом вивчення багатьох поколінь учених. Розуміння сутності й причин соціальної нерівності залежало більшою мірою від ідеологічної позиції вченого. Один із засновників соціології К. Маркс причиною соціальної нерівності називав нерівне відношення людей до засобів виробництва. Його стратифікаційна структура зводилася до двох рівнів: клас власників (рабовласники, феодала, буржуа) і клас, позбавлений власності на засоби виробництва (раби, кріпаки, пролетарі). Всі інші соціальні групи представлялися як проміжні. Використовуючи такий спосіб структурування, легко дійти висновку про необхідність ліквідувати економічну нерівність, щоб досягти соціальної рівності, під якою розуміється ліквідація класів. Утопізм подібного підходу до розуміння соціальної нерівності і, відповідно, соціальної рівності підтвердив досвід ХХ сторіччя, коли зникла система соціалістичних відносин, основана на суспільній власності на засоби виробництва, що мала місце тепер уже в колишніх соціалістичних країнах.

Дослідження соціологів, вільних від ідеологізмів, приводять до висновку, що соціальна нерівність - іманентна риса суспільства. Вона існує неминуче, тому що в суспільстві є різноманітні об'єктивні фактори, що визначають різні можливості людей в одержанні суспільних благ. Соціальна нерівність необхідна, вона виконує корисну для суспільства функціональну роль, оскільки є джерелом життєзабезпечення й розвитку. По-перше, соціальна нерівність виявляє себе як сила, що впорядковує соціальні зв'язки. По-друге, соціальна нерівність, переломлюючись в особистісному сприйнятті, стає силою, що підштовхує людей до зміни свого положення, до просування нагору по соціальних сходах для того, щоб одержувати суспільні блага відповідно до своїх здібностей. Ще П. Сорокін, полемізуючи з марксистами щодо розуміння соціальної рівності, стверджував, що зміст соціальної рівності полягає в забезпеченні

виділення соціальних благ пропорційно до заслуг того або іншого індивіда, тобто за принципом «кожному в міру таланту». У сучасному суспільстві критерієм виміру заслуг і визначення частки благ є здібності особистості і, відповідно, ступінь суспільної корисності індивіда та тієї соціальної групи, до якої він належить.

2.3. Соціальна мобільність

Соціальна мобільність (від лат. *mobilis* – рухомий) – це переміщення особистості або соціальної групи з однієї соціальної страти в іншу, зміна місця того або іншого суб'єкта в соціальній структурі. Таке поняття в соціологію ввів П. Сорокін, який розглядав проблему соціальної стратифікації в тісному зв'язку із проблемою соціальної мобільності. Сучасне суспільство П. Сорокін розглядав як відкрите суспільство інтенсивної соціальної мобільності. У таку мобільність він включав: 1) переміщення індивідів з однієї соціальної групи до іншої; 2) зникнення одних і поява нових соціальних груп; 3) зникнення цілої сукупності груп елементарного і кумулятивного характеру та повна заміна її іншою.

Елементарна соціальна група, за П. Сорокіним, - це сукупність людей, об'єднаних якою-небудь однією загальною ознакою. Кумулятивна соціальна група - сукупність людей, об'єднаних двома або більше ознаками (професія, переконання, стиль життя, місце поселення та ін).

П. Сорокін розрізняв два типи соціальної мобільності: горизонтальну і вертикальну. Горизонтальна мобільність – це перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої, яка знаходиться на тому ж соціальному рівні, наприклад, перехід індивіда або кількох людей з однієї релігійної групи до іншої, з однієї політичної партії до іншої або зміна місця проживання. У цьому випадку не відбувається зміни соціального статусу, тому що переміщення відбувається усередині соціальної страти, до якої індивід або група людей належать. Більш важливим для соціальної системи процесом є вертикальна мобільність, що являє собою переміщення індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної страти до іншої.

Вертикальна мобільність може бути як висхідною, так і спадною залежно від напрямку переміщення. Висхідна мобільність - це соціальне просування, рух нагору за ієрархічною градацією. Вона існує у двох формах: індивідуальне просування з нижчої верстви у вищу і створення нових груп індивідів із включенням їх до вищої верстви поруч із існуючими групами цієї верстви або замість них. Спадна мобільність – це соціальне падіння, рух униз по соціальних сходах. Вона також існує у двох формах: виштовхування індивіда із соціальної верстви у верству, що займає нижчу соціальну позицію, і зниження соціального статусу цілої групи, наприклад, може знизитися соціальний статус учителів, як це, на жаль, відбулося в нашій країні.

П. Сорокін для позначення таких видів вертикальної мобільності ввів поняття індивідуальна вертикальна мобільність і групова вертикальна мобільність.

Індивідуальна мобільність і групова мобільність певним чином пов'язані із приписуванним статусом і таким, що досягається. Слід зазначити, що індивідуальної мобільності більше відповідає статус, що досягається, а груповій - приписуваний статус. Індивідуальна мобільність відбувається там і тоді, де і коли підвищується або знижується суспільна значущість соціальної групи. Мобільні індивіди починають соціалізацію в одній соціальній групі, а закінчують в іншій.

Вертикальна мобільність виявляється також у вигляді міжпоколінної і внутрішньопоколінної. Міжпоколінна мобільність має місце тоді, коли діти досягають вищої соціальної позиції або опускаються на нижчі сходи, ніж їхні батьки. Внутрішньопоколінна мобільність означає зміну соціальної позиції людини без порівняння з його батьками, що відбувається протягом його життя. Соціальна мобільність усередині покоління, як правило, незначна.

Іноді виділяють організовану мобільність, коли переміщенням людини або цілих груп нагору, униз або по горизонталі керує держава: 1) за згодою самих людей, 2) без їхньої згоди. До добровільної організованої мобільності слід віднести так звані соціалістичний оргнабір, суспільні заклики на комсомольські будівництва тощо. До недобровільно організованої мобільності можна віднести репатріацію (переселення) малих народів і розкуркулювання в роки сталінізму.

Від організованої мобільності відрізняють структурну мобільність. Вона викликана змінами в структурі виробництва і відбувається всупереч волі й свідомості окремих індивідів.

Для якісної оцінки процесів мобільності звичайно використовують показники швидкості та інтенсивності соціальної мобільності. Під швидкістю мобільності розуміють кількість соціальних сходин, по яких вдалося піднятися або довелось опуститися індивідові або групі за певний проміжок часу. Наприклад, одному молодому фахівцеві після закінчення вузу й початку роботи протягом декількох років вдається обійняти посаду завідувача відділу, а іншому за цей же період – посаду старшого інженера. Швидкість соціальної мобільності в першого буде вище. Під інтенсивністю мобільності розуміють кількість індивідів або соціальних верств, що змінюють соціальні позиції у вертикальному або горизонтальному напрямку за певний час.

Часто виникає необхідність розглянути процес мобільності з погляду взаємозв'язку її швидкості та інтенсивності. У цьому випадку використовують сукупний індекс мобільності для даної соціальної спільності. Таким чином можна, наприклад, порівнювати одне суспільство з іншим з метою з'ясування, в якому з них і у який період мобільність за всіма показниками вища. Такий індекс можна

розрахувати окремо за економічною, професійною або політичною сферою діяльності.

Соціальне переміщення індивідів і цілих соціальних груп, зміни їхніх соціальних статусів є закономірним процесом. Він обумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Так, вертикальна, висхідна і східна мобільність відносно одного індивіда може буди здійснена в результаті зусиль, які докладає індивід для зміни власного соціального статусу, або в результаті незалежних від нього обставин, наприклад, звільнення з роботи. Групова вертикальна мобільність має місце, як правило, там, де відбуваються зміни самої соціальної стратифікації, що буває тоді, коли в суспільстві відбуваються великі соціальні зміни, наприклад, соціальна революція, переворот, радикальна соціальна реформа, науково-технічна революція та ін.

Соціальна мобільність у будь-якому вигляді має цілу низку проблем. У закритому суспільстві соціальна мобільність практично неможлива. Члени такого суспільства живуть відповідно до свого приписаного статусу, залишаючись із покоління в покоління в приписаній їм верстві або касті. Але навіть у сучасному відкритому суспільстві існують групи «закритого» типу. До них у першу чергу відноситься еліта - верхня верства соціальної структури, що має переваги при посіданні найбільш високих соціальних статусів і, відповідно, при розподілі матеріальних і духовних благ, влади та ін. Проте у відкритому суспільстві є шанс для представників нижчих верств попасти у вищу верству.

Соціальне переміщення за вертикаллю угору або вниз неминує супроводжується психологічним напруженням, якого зазнає індивід. Воно виникає внаслідок того, що відбувається перехід індивіда з однієї субкультури до іншої. Для подолання культурного бар'єру й бар'єру спілкування існує кілька засобів, до яких так або інакше вдаються люди в процесі соціальної мобільності.

1. Зміна способу життя. Воно супроводжується в першу чергу побутовими змінами. Умови життя або поліпшуються, або погіршуються залежно від типу вертикального переміщення. Змінюючи своє середовище перебування, людина змушена прийняти матеріальні й побутові стандарти, що панують у новій для неї соціальній верстві.

2. Розвиток типової статусної поведінки. Відомо, що кожна соціальна група виробляє свої норми поведінки, манеру одягатися, звичаї проводити вільний час, правила спілкування. Перехід з нижчої в вищу верству неминує супроводжується засвоєнням мобільним індивідом нового для нього типу поведінки. У такий спосіб він інтегрується в нову соціальну верству, завдяки чому вона перестає бути для нього новою. Члени цієї верстви також починають розглядати його як свою людину.

3. Зміна соціального оточення. Цей спосіб оснований на налагодженні контактів із представниками (індивідами, соціальними

колами) тієї статусної верстви, в яку переміщується індивід. Зав'язування знайомств, зміцнення особистих зв'язків із представниками цієї соціальної верстви може дати такий позитивний ефект, як створення сприятливої для індивіда суспільної думки про нього. Це, безумовно, полегшує його входження в нову соціальну групу.

4. Шлюб з представником вищої статусної верстви. Цей спосіб полегшує вирішення багатьох проблем, пов'язаних із соціальним переміщенням, насамперед для тих кандидатів у вступ у вищу верству, які підготовлені до швидкого засвоєння нових зразків поведінки і способу життя нового для них соціального оточення.

Соціальна мобільність неминуче супроводжується розривом зв'язків у первинній групі, з якої індивід виходить. Цей процес не для всіх відбувається безболісно. Його можуть супроводжувати психологічне напруження й навіть конфлікти. Перехід в іншу групу припускає також прийняття нової соціальної ролі, що відповідає новому статусу. Досвід показує, що не всі здатні справитися з новими обов'язками, що породжує незадоволеність і психологічну нестійкість.

Супутнім щодо соціальної мобільності явищем може стати маргінальність. Маргінальність (від лат. *marginelis* – той, що знаходиться на краю, на грані) у соціології називається феномен індивіда або соціальної групи на грані двох різних культур. Уперше поняття «маргінальна людина» було вжито головою Чиказької соціологічної школи Р. Парком. Маргінальність людини він пов'язував із соціальним переміщенням. Привід для вивчення цього явища у Парка був досить серйозний. На початку ХХ сторіччя США переживали нову хвилю еміграції. Саме вона привела до появи в країні маргіналів, вихідців з інших країн, які віддалилися від своєї культури, але не змогли швидко пристосуватися до нового культурного середовища.

У сучасній соціології маргінальність розуміють як: 1) стан у процесі переміщення групи або індивіда (зміна статусів); 2) характеристику соціальних груп, що перебувають в особливому (окраїнному, проміжному, ізольованому) положенні в соціальній структурі.

Маргіналізація - неминучий елемент соціальної мобільності протягом усього розвитку суспільства. Цей процес має місце в період його стабільного існування. Але він підсилюється й набуває більших масштабів в період радикального зламу суспільних відносин, коли виникає нова соціальна система, змінюється ціннісний ряд, формуються нові зразки й норми поведінки.

У такому перехідному періоді перебуває українське суспільство. Соціологічні дослідження й простий досвід указує на те, що наше суспільство перебуває в маргінальному стані.

Кардинальні зміни, що відбуваються в соціальній структурі українського суспільства в результаті кризи й економічних реформ,

стали причиною появи нових маргінальних груп. На відміну від традиційних, так званих люмпен-пролетарів, нові маргінали стали жертвами структурної перебудови виробництва й кризи зайнятості.

Критеріями маргінальності в цьому випадку можуть бути: глибокі зміни в соціальному стані соціально-професійних груп, що відбуваються часто вимушено, під впливом зовнішніх факторів: повної або часткової роботи, зміни професії, посади, умов і оплати праці в результаті ліквідації підприємства, скорочення виробництва, загального падіння рівня життя та ін.

Джерелом поповнення рядів нових маргіналів, для яких характерні висока освіченість, розвинені потреби, великі соціальні очікування й політична активність, виступає спадне соціальне переміщення груп, ще не відірваних від суспільства, соціальні позиції, що поступово ведуть до втрат колишнього статусу, престижу й умов життя. Серед них соціальні групи, що втратили колишній соціальний статус і не зуміли придбати адекватний новий.

Склад нових маргінальних груп різномірний. Соціологи виділяють основні три.

Постспеціалісти – люди з високим рівнем освіти, найчастіше інженери, що одержали підготовку ще у радянських вузах. В умовах радикальної структурної перебудови виробництва вони виявилися незатребуваними. Соціальним наслідком цього стало загострення проблеми зайнятості, ускладнення структури безробіття, розвиток неформального сектора зайнятості, депрофесіоналізація та декваліфікація.

Представники малого бізнесу та самозайняте населення («нові агенти»). Підприємці як агенти нових ринкових відносин перебувають у прикордонній ситуації між легальним і нелегальним бізнесом.

Мігранти – біженці і вимушені переселенці з інших країн «близького зарубіжжя».

У маргінальності є конструктивні й деструктивні наслідки, наприклад, підвищення творчої активності або суїцид. Все залежить від того, якими будуть соціальний і психологічний напрямки виходу із ситуації: висхідна або спадна соціальна мобільність, пригніченість або творчий підйом і активність.

Запитання для самостійного вивчення

1. Розкрийте зміст різних методологічних підходів до пояснення системного характеру суспільства.
2. Дайте характеристику досліджень світового співтовариства західними й американськими соціологами.
3. Опишіть соціальну структуру сучасної України. Які зміни відбулися в ній за останній період?

4. Дайте докладну характеристику історичних типів стратифікації.

5. Як взаємозалежать і взаємодіють між собою соціальний статус і соціальна роль? Наведіть конкретні приклади.

6. До якого типу (закритого або відкритого) можна віднести сучасну Україну? Свою відповідь обґрунтуйте.

7. Які маргінальні групи можна виділити в сучасному українському суспільстві?

Контрольні запитання

1. Що таке суспільство? Які підходи стосовно дослідження суспільства склалися в соціології?

2. Що таке соціальна дія? Яка анатомія соціальної дії?

3. Що забезпечує системний і цілісний характер суспільства?

4. Які є види соціального зв'язку?

5. Що таке соціальна структура суспільства?

6. Що таке соціальна група? Як класифікуються соціальні групи?

7. Що таке соціальна стратифікація?

8. Що таке соціальний статус?

9. У чому відмінність приписуваного статусу та такого, що досягається?

10. Яку роль відіграє соціальний статус у соціальних взаємозв'язках і відносинах?

11. Яку роль відіграє соціальний статус у соціальній мобільності?

12. Що таке соціальна роль, рольове очікування, рольовий конфлікт?

13. Що таке «закрите суспільство», «відкрите суспільство»? Які є історичні типи соціальної стратифікації?

14. Що таке соціальна мобільність, у чому відмінність її горизонтального й вертикального видів?

15. Що таке маргінальність? Які причини виникнення маргінальності?

16. Які причини маргіналізації українського суспільства?

Література

1. Добренков В.И., Кравченко А.И. Социология: Учебник.- М.: ИНФРА-М, 2003. – Гл. 7 – 11.

2. Кравченко А.И.: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2003. - Разд. I, гл. 4; разд. II, гл. 1, 4, 5; разд. 4, гл.1 – 5.

3. Кравченко А.И. Социология: Учебник .- М. : ТК Велби, изд-во «Проспект», 2004. - Гл. 6, 7, 11, 12.

4. Некрасов А. И. Социология. – Х: Одиссей, 2004. - Тема 3, § 2, 3, 7, 8, 11; тема 4, § 6.
5. Мационис Дж. Социология. - 9-е изд. - СПб: Питер, 2004. - ч. II, гл. 4, 6, 7; ч. III, гл. 10 - 14.
6. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. - М.: Феникс, 1998. - Разд. I, гл. 3 - 6, 8; разд II, гл. 9 - 12.
7. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Центр, 2001. - Тема 3, 6, 8.
8. Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Логос, 1998. - Разд. III, гл. 7, 8; разд. IV, гл. 10, 11, 13; разд. V, гл. 16.
9. Харчева В. Основы социологии: Учебник для студентов средних специальных учебных заведений. - М.: Логос, 2001. - Гл. V, § 5.2, 5.5, 5.7, 5.9.
10. Якуба Е.А. Социология: Учеб. пособие для студентов. - Х.: Изд-во «Константа», 1996. - Гл. II, § 1 - 4.

Тема 3: «Соціальні інститути»

1. *Поняття соціального інституту.*
2. *Типологія соціальних інститутів та їхня характеристика.*
3. *Функції та дисфункції соціальних інститутів.*

3.1. Поняття соціального інституту

Суспільство не може існувати без соціальних зв'язків і взаємодій. Специфічними утвореннями, що забезпечують відносну стабільність соціальних зв'язків і відносин у суспільстві в цілому, є соціальні інститути. Англійський учений, соціолог Г. Спенсер був одним з перших, хто запропонував науці термін «соціальний інститут». Усякий соціальний інститут, за Спенсером, є стійка структура соціальних дій і взаємодій. Особливу роль відіграють взаємодії, що забезпечують задоволення найважливіших потреб суспільства та індивіда. Ці взаємодії мають стійкий характер, що самовідновлюється. Соціальні інститути в системі соціальних зв'язків - це ті скріпи, на яких тримається суспільство. Тому соціологія приділяє винятково велику увагу вивченню соціальних інститутів суспільства.

Термін «інститут» прийшов у європейські мови з латинської: *institutum* - установа, установа, упорядкування. Згодом він набув двох значень - вузьке технічне (назва спеціалізованих наукових і навчальних закладів) і широке соціальне (сукупність норм, що регулюють певне середовище суспільних відносин).

У соціології існує безліч визначень соціального інституту.

У західній соціології під соціальним інститутом найчастіше розуміють стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють різні сфери людської діяльності й організують їх у систему ролей і статусів, що утворюють соціальну систему.

Наведемо приклади визначень соціального інституту західними соціологами.

Так, Р. Міллс під інститутом розумів суспільну форму деякої сукупності соціальних ролей, що утворює інституціональний порядок.

Американський соціолог П. Бергер інститутом називає відособлений комплекс соціальних дій.

Німецький соціолог А. Гелен розглядає інститут як регулюючу установу, що спрямовує в певне русло дії людей подібно тому, як інстинкти керують поведінкою тварин.

Дж. Бернард і Л. Томпсон розуміють інститут як сукупність норм і зразків поведінки.

М. Веблен, американський соціолог й економіст, визначає соціальний інститут як сукупність суспільних звичаїв, втілення певних звичок поведінки, напрямку думок і способу життя, що передаються з

покоління в покоління, змінюються залежно від обставин і слугують знаряддям пристосування до них.

У вітчизняній літературі поняття «соціальний інститут» також займає центральне місце.

Ще в 1969 році професор Ю. Левада в книзі «Лекції з соціології» визначив соціальний інститут як «щось подібне до органа в живому організмі»: це вузол діяльності людей, що зберігається стабільним протягом певного періоду часу й забезпечує стабільність всієї соціальної системи [11, с. 41].

С.С. Фролов визначає соціальний інститут як організовану систему зв'язків і соціальних норм, що поєднує значимі суспільні цінності й процедури, які задовольняють основні потреби суспільства [20, с. 143].

А.І. Кравченко під соціальним інститутом розуміє пристосувальний устрій суспільства, який створено для задоволення його найважливіших потреб і регулюється соціальними нормами [10, с. 173].

На думку М.С.Комарова, соціальні інститути являють собою ціннісно-нормативні комплекси, за допомогою яких направляються й контролюються дії людей у життєво важливих сферах: економіці, політиці, культурі, родині та ін. [9, с. 194].

Незважаючи на безліч підходів до визначення поняття «соціальний інститут», стрижень всіх визначень залишається незмінним і суть його полягає у тому, що соціальні інститути - це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей, які за допомогою соціальних норм покликані забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів груп і суспільства в цілому.

Соціальні інститути визначають життєздатність будь-якого суспільства. Чим більш стабільно і впорядковано функціонують всі соціальні інститути, тим міцнішим є суспільство, динамічнішим його розвиток.

Соціальні інститути допомагають вирішувати життєво важливі проблеми великій кількості людей, що звертаються до них. Наприклад, мільйони людей, закохавшись, використовують інститут шлюбу й родини, а занедужавши, - інститути охорони здоров'я тощо. Турбуючись про встановлення законного порядку в суспільстві, вони створюють державу, уряд, суди, поліцію, адвокатуру та ін.

Як же відбувається процес формування й функціонування соціального інституту? Кожний соціальний інститут виникає й діє, якщо він задовольняє ту або іншу соціальну потребу. Якщо така потреба стає незначною або зовсім зникає, то існування інституту виявляється безглуздим, гальмує громадське життя. Такий інститут через інерцію соціальних зв'язків якийсь час ще може функціонувати як данина традиції, але в більшості випадків його життя досить швидко припиняється (наприклад, інститут дворянських дуелей честі).

Люди в суспільстві намагаються задовольнити свої потреби спільно і шукають для цього різні способи. На практиці вони знаходять деякі прийнятні зразки, шаблони поведінки, які поступово перетворюються в стандартизовані звичаї та звички. Через деякий час ці зразки поведінки підтримуються більшістю людей і узаконюються. На цій основі розробляється система санкцій і контролю, яка завдяки своєму нормативному порядку стимулює людей підкорятися й дисциплінуватися. Так, на зорі історії в людському стаді панували безладні статеві стосунки. Вони загрожували людству генетичним виродженням. Поступово їх стали обмежувати заборонами (наприклад, заборона кровозмішування). Пізніше з'явилися й інші норми. Так, у людей зародився, можливо, найранніший соціальний інститут - інститут родини й шлюбу.

Час від часу соціальні інститути змінюються й розвиваються. Сам же процес упорядкування й формалізації соціальних зв'язків і відносин, або процес формування соціального інституту, називається процесом інституціоналізації.

На думку С.С. Фролова, він містить кілька послідовних етапів:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої потребує спільних організованих дій;
- 2) формування спільних цілей;
- 3) поява й практичне застосування соціальних норм і правил;
- 4) установлення системи санкцій для підтримки норм і правил;
- 5) створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів соціального інституту.

Таким чином, слово «інституціоналізація» означає закріплення практики або області суспільних відносин у вигляді закону або прийнятого порядку. Інакше кажучи, інституціоналізація - це заміна спонтанної та експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, що очікується, моделюється, регулюється.

Без інституціоналізації сучасне суспільство існувати не може. Інститути виступають опорою громадського порядку, тими китами, на яких тримається соціальна злагода. Завдяки інституціоналізації безладні суперечки й бійки перетворюються у високоформалізовані спортивні заходи, стихійні рухи протесту, у політичні партії та ін.

Однак у суспільстві іноді виникає і зворотний процес, що характеризує падіння авторитету даного соціального інституту, зниження довіри до нього. Такий процес називається інституціональною кризою.

Криза висвітлює якісь недоліки в механізмі функціонування інституту та допомагає позбутися їх. Причиною кризи є нездатність даного інституту ефективно виконувати свої головні функції (наприклад, освіти - навчати дітей, медицини - лікувати людей і т.д.)

Наслідком такої кризи є перерозподіл функцій від одного інституту до інших. Наприклад, коли в країні намітилася криза середньої школи, що почала погано готувати випускників до вузу, це

відразу ж викликало появу репетиторів - інституту посередників. Криза політичних інститутів виявляється в зниженні довіри до них з боку населення. Однак без криз немає розвитку інститутів, тому подолання криз веде до розвитку інститутів і суспільства в цілому.

Оскільки існують різні визначення соціального інституту, по-різному розуміють і його внутрішню побудову. Більшість соціологів виділяють такі елементи соціального інституту, як мета й завдання інституту, зразки або правила поведінки, символічні риси, утилітарні риси, усні й письмові традиції. У таблиці 3.1 зазначено характерні риси п'яти фундаментальних інститутів суспільства. За основу прийнято класифікацію Дж. Бернарда і Л. Томпсона.

Таблиця 3.1

Структурні елементи головних інститутів суспільства

Елементи	Інститути				
	Родина	Освіта	Держава	Релігія	Промисловість
Проголошувані цілі й завдання	Відтворення потомства, соціалізація особистості та ін.	Передача накопичених знань, залучення до базисних цінностей і практики та ін.	Захист прав громадян, забезпечення політичної безпеки, підтримка законів та ін.	Установлення зв'язку між світом природного та надприродного, поглиблення віри та ін.	Забезпечення доходів та ін.
Зразки поведінки, включаючи установки	Любов, прихильність, відданість, повага батьків та ін.	Любов до знань, відвідуваність та ін.	Підпорядкування, повага, субординація, лояльність та ін.	Затвердження шанування, страху, благоговіння, поклоніння богові та ін.	Чесна конкуренція, працьовитість і майстерність, ощадливість та ін.
Символічні риси	Обручка, шлюбний ритуал, придане та ін.	Шкільна емблема, форма, шкільний гімн та ін.	Прапор, печатка, герб, національний гімн	Хрест, ікони, ідоли, церковний спів тощо.	Торговельна марка, дизайн, реклама та ін.
Утилітарні риси	Будинок, квартира, меблі, весільний кортеж та ін.	Класи, бібліотеки, стадіони та ін.	Державні будинки, громадські місця, поліція та ін.	Храми, купелі, сповідальні, церковний реквізит та ін.	Заводи, устаткування та ін.
Усна та письмова традиції	Шлюбний контракт, сімейні заборони і дозволи	Правила учнів, устави вузів та ін.	Конституція, закони, кодекси та ін.	Біблія, церковні заборони, віра та ін.	Контракти, корпоративні угоди, ліцензії та ін.

Деякі соціологи, наприклад Г. Ландберг, З. Шраг і О. Ларджен, тісно пов'язують структуру соціального інституту з його функціями.

На думку С.С. Фролова, вірніше говорити не про елементи, що входять до структури інституту, а про загальні для різних соціальних інститутів риси і властивості, які він називає інституціональними ознаками. До переліку елементів соціального інституту, запропонованого вище, він додає ще одну ознаку - ідеологію, що виявляється в будь-якому соціальному інституті, наприклад, романтична любов у родині, демократизм у державі, свобода торгівлі в економіці, академічні свободи в освіті, православ'я або католицизм у релігії [20, с. 152].

До наведених інституціональних ознак можна додати ще й ті, які описують не те, що приховано усередині інституту, а те, що перебуває зовні і що безпосередньо бачить людина. Це, по-перше, об'єктивність (ми сприймаємо інститути родини, держави, виробництва, освіти й релігії як існуючі незалежно від нашої волі й свідомості); по-друге, примусовість (інститути нав'язують нам поведінку, яку ми не завжди бажали б для себе); по-третє, моральний авторитет і легітимність соціального інституту (ми, наприклад, визнаємо за державою право карати злочинців).

Із соціальними інститутами тісно пов'язані такі поняття, як соціальна організація, соціальна спільність і соціальна група. Характеристику соціальних груп докладно викладено в попередній темі. У зв'язку з цим необхідно уточнити такі поняття, як соціальна спільність і соціальна організація. Термін «соціальна спільність» вживається у двох значеннях. У широкому сенсі соціальна спільність виступає синонімом соціальної групи взагалі. У вузькому розумінні соціальними спільностями називають тільки територіальні й етнічні групи (наприклад, народності, нації тощо). До соціальних спільностей можна також віднести й масові суспільні рухи. Для таких об'єднань людей характерні неструктурованість, недостатня визначеність кордонів, нестійкість і розпливчастість складу, нездатність виступати як структурні елементи більш широких соціальних систем.

Соціальний інститут, крім усього іншого, часто розглядають і як соціальну організацію, тому зупинимось на цьому понятті докладніше.

Соціальною організацією у широкому сенсі є будь-яка організація в суспільстві, у вузькому розумінні - це соціальна підсистема організації. Найчастіше соціальна організація розглядається у соціології як елемент соціальної структури суспільства. У цьому плані соціальна організація - це система відносин, що поєднують якусь кількість індивідів (груп) для досягнення певної мети. Організація має власну назву, устав, мету, сферу діяльності, порядок роботи, штат співробітників. Звичайно під організацією ми розуміємо установи, банки, підприємства, університети, магазини та ін.

Соціальні організації мають низку основних рис.

По-перше, вони мають цільову природу, оскільки створюються для реалізації певних цілей, прагнуть якнайшвидше й найефективніше їх досягти.

По-друге, члени організації розподіляються за ієрархічною градацією відповідно до ролей і статусів.

По-третє, характерна риса соціальної організації виникає на основі поділу праці, її спеціалізації за функціональною ознакою.

По-четверте, керуючі підсистеми формують свої механізми й кошти регулювання і контролю за діяльністю різних елементів організації.

Найпоширенішими типами організації є формальні й неформальні.

Формальна організація, як правило, створюється в результаті адміністративного, політичного рішення, у її основі лежить поділ праці, властива їй глибока спеціалізація, діяльність такої організації чітко регламентована, обумовлена юридичними нормами тощо. У такій організації строго впорядковуються посадові статуси, створюється ієрархія «керівник – підлеглі».

Неформальні організації виникають і функціонують у суспільстві паралельно з формальними організаціями. Вони створюються не за наказом або рішенням адміністрації, а стихійно або свідомо для вирішення соціальних потреб. Неформальні організації - це спонтанно сформована система зв'язків, взаємодій. Ці взаємодії значною мірою залежать від особистих прихильностей, симпатій. Відносини з іншими суб'єктами не регламентуються наказами, установками керівництва, вказівками. У таких організаціях немає твердого регламенту дисципліни, тому подібна організація менш стійка, більш пластична й піддається змінам. Її структура, відносини в ній багато в чому залежать від ситуації, яка виникає.

Таким чином, порівнюючи такі поняття, як соціальний інститут, соціальна спільність, соціальна організація і соціальна група, бачимо, що соціальний інститут постає перед нами гігантською соціальною машиною, що існує історично тривалий час і задовольняє фундаментальні потреби суспільства.

3.2. Типологія соціальних інститутів та їхня характеристика

Всі соціальні інститути, що існують у суспільстві, можна підрозділити на основні (фундаментальні, головні) і неосновні (приватні, неголовні), а також формальні й неформальні.

Відомий соціолог Р. Мілс виділяє в сучасному йому суспільстві п'ять інституціональних порядків, маючи на увазі основні інститути: 1) економічний інститут - організовує господарську діяльність; 2) політичний - інститут влади; 3) сімейний - інститут, що регулює статеві стосунки, народження й виховання дітей; 4) військовий

- інститут, що організовує військову спадщину; 5) релігійний - інститут, що організовує колективне шанування богів.

Більшість сучасних соціологів також виділяють у суспільстві п'ять основних соціальних інститутів, які покликані задовольняти найважливіші життєві потреби колективу або суспільства в цілому: потреби в безпеці й соціальному порядку (політичні інститути, держава), потреби в добуванні засобів існування (економічні інститути, виробництво), потреби у відтворенні роду (інститути родини й шлюбу), потреби в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів (інститути освіти в широкому сенсі, тобто включаючи науку й культуру), потреби у вирішенні духовних проблем, сенсу життя (інститут релігії).

Ці інститути розрізняються часом свого виникнення й тривалістю існування. Так, наприклад, виробництво нараховує приблизно два мільйони років, якщо за відправну точку брати перше знаряддя праці, створене людиною. Нижня межа появи родини - 500 тисяч років. З тих пір вона постійно еволюціонувала, набуваючи безліч форм і різновидів. Державі приблизно стільки ж років, скільки й освіті, а саме 5 - 6 тисяч років. Релігія у своїх первісних формах (фетишизм і тотемізм) з'явилася приблизно 30 - 40 тисяч років тому, хоч є й ті, хто вважають її вік трохи меншим (25 тисяч років).

Неосновні соціальні інститути як більш дрібні утворення є складовою частиною основних. Неосновні інститути виконують спеціалізовані завдання. Так, наприклад, конвертація валюти, захист приватної власності, маркетинг та інше - це завдання неосновних інститутів у рамках основного економічного інституту. Серед неголовних політичних інститутів існують інститути судочинства, президенства, інститути збереження влади або відсторонення від неї тощо. У середині соціального інституту родини й шлюбу ми можемо виявити інститути материнства й батьківства, систему споріднення, успадкування соціального статусу батьків та ін. В основному інституті релігії є інститут хрещення й сповіді в православ'ї, celibat (безшлюбність) у католицтві, чернецтво, інквізиція тощо. Інститути наставництва, репетиторства та інші є складовими частинами інститутів освіти, науки й культури.

Підставою розподілу інститутів на формальні й неформальні є соціальні зв'язки та відносини, оформлені й не оформлені законом.

Формальні інститути - це стійкі соціальні зв'язки між людьми, соціальними групами, які функціонують на основі формальних спеціально створених законів і норм. До них можна віднести економічні, політичні та інші інститути, в яких існують і виконуються вказані вище умови.

Неформальними соціальними інститутами є соціальні зв'язки й відносини, не оформлені законом. Вони мають емоційно-психологічну природу побудови на особистих зв'язках, симпатіях, прихильностях, на

поняттях про честь, борг та ін. Таким, наприклад, є інститут дружби, а в минулому - інститут дуелі.

Соціальні інститути не існують ізольовано один від одного. Вони постійно взаємодіють, у результаті чого виникає складна система суспільства. Економіка взаємодіє з політикою, інститутом родини. Інститут релігії може впливати на родину, освіту, політичні інститути тощо.

Соціальні інститути постійно розвиваються, змінюють свої форми. Такий процес можна назвати динамікою, що містить життєвий цикл інституту від моменту його зародження до зникнення, функціонування зрілого інституту й еволюцію інституту - зміна форми, змісту в історичному часі, відмирання старих і виникнення нових функцій.

Джерелами розвитку можуть бути як ендогенні, тобто внутрішні, так й екзогенні, тобто зовнішні, фактори.

Ендогенні зміни соціальних інститутів відбуваються в основному через те, що той або інший соціальний інститут перестає ефективно виконувати свої функції, не досягає мети, яка стоїть перед ним, не сприяє реалізації потреб й інтересів певних соціальних груп. Додати новий імпульс роботі соціального інституту можна шляхом його реорганізації, тобто створення нових, більш диференційованих структур, які будуть діяти на основі інших норм і розпоряджень.

Екзогенні фактори - це вплив на соціальну систему елементів культури й особистостей. Зміни соціальних інститутів обумовлені насамперед нагромадженням людством нових знань, трансформацією ціннісних орієнтацій. Великий вплив на соціальний інститут може зробити людина, видатна особистість. Дії таких людей (наприклад, Лютера, Петра I, Леніна) часто змінюють функціонування соціальних інститутів. У той же час самі соціальні інститути відіграють важливу роль у формуванні світосприймання індивідів.

Щоб дати характеристику будь-якого соціального інституту, можна використати таку схему (алгоритм) відповіді: дати визначення політики, економіки, родини, шлюбу та ін., показати роль і значення даного соціального інституту в сучасному суспільстві, розкрити його структуру, описати основні функції, які він виконує або має виконувати на сучасному етапі розвитку суспільства, простежити динаміку й еволюцію даного соціального інституту.

Покажемо на прикладі соціального інституту родини й шлюбу, як необхідно давати характеристику соціального інституту. Щоб розповісти про інші соціальні інститути, студенти можуть використати матеріали для самостійної роботи, які подані в заключній частині даного посібника.

Отже, у сучасному суспільстві функціонує безліч соціальних спільностей. Але є в суспільстві будь-якого типу такий соціальний інститут, з яким так чи інакше пов'язане життя майже кожної людини, - родина.

Що ж таке родина? Із численних визначень даної категорії зупинимося на найпоширенішому.

Родина - це соціальна система відтворення людини, основана на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні, що об'єднує людей спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю й взаємодопомогою.

Одна з найважливіших особливостей цієї системи полягає в тому, що родина одночасно має характерні риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Як соціальний інститут родина морально й юридично узаконена, користується суспільною й державною підтримкою. Сукупність соціальних норм, санкцій і зразків поведінки регламентують взаємини подружжя, батьків і дітей, інших родичів (наприклад, прабатьків й онуків, братів і сестер та ін.). При аналізі родини як соціального інституту звичайно розглядаються не конкретні родини, а зразки сімейної поведінки, специфічні для певного типу культури або соціальних груп, характерні ролі й розподіл влади в родині.

При аналізі родини як соціальної групи основну увагу звертають на специфіку формальних і неформальних санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин, з'ясування мотивів вступу до шлюбу і створення родини, а також причин розлучень, прагнення мати дітей або не мати їх, у результаті чого шлюбний союз виявляється стійким або нестійким, щасливим чи ні.

Значення родини як первинної соціальної групи обумовлено не тільки її особливою роллю в соціалізації індивідів, але й її особливою, фундаментальною роллю в акумуляції, збереженні й передачі від покоління до покоління основи соціальної структури суспільства.

Родина виконує роль посередника між індивідом і суспільством. Родина допомагає індивідові зайняти своє місце в суспільстві, реалізувати себе як члена суспільства, з одного боку, і з іншого - забезпечує йому захист, охороняє сферу його особистого життя, допомагає зберегти свою індивідуальність.

Соціологія приділяє основну увагу з'ясуванню структури й функцій родини. Структура родини - це не тільки її кількісний склад і кількість спільно проживаючих поколінь, але й система позицій, соціальних ролей, відносин її членів. За структурними особливостями розрізняють родини нуклеарні й розширені.

Нуклеарна родина - це сімейна структура, яка складається з дорослих батьків і дітей, що перебувають на їхньому втриманні. У більшості суспільств саме така родина вважається важливим і навіть основним соціальним об'єднанням.

Розширена (родинна) родина - така сімейна структура, яка крім нуклеарної родини (чоловіка й жінки та їхніх дітей) містить інших родичів, наприклад, дідуся й бабусю, онуків, дядька, тітку, двоюрідних братів і сестер.

Якщо враховувати кількість дітей, то можна виділити три типи родин: бездітну, одnodітну, малодітну й багатодітну.

За кількістю батьків виділяють повні (двоє батьків) і неповні (один із батьків) родини.

За типом владних структур родину розділяють на три групи: патріархальні (патернальні) з домінуванням у таких родинах чоловіка, матріархальні (матернальні) з домінуванням жінки та егалітарні (еквалітарні) - родини, в яких вплив і влада розподіляються нарівно між чоловіком і дружиною.

За часом свого існування виділяють родини молодих, молоді родини, родини середнього подружнього віку й літні подружні пари.

Можна розглядати й інші критерії класифікації родини, наприклад, місце проживання (з батьками чоловіка або дружини й окремо від батьків), тип поселення (міська й сільська), якість відносин (благополучні, неблагополучні) та ін.

Структура родини далеко не завжди збігається зі структурою шлюбу, що обумовлено відмінностями цих двох тісно пов'язаних один з одним, але все-таки різних соціальних явищ.

Родина - це групова взаємодія усередині малої соціальної спільності, члени якої пов'язані єдністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

А шлюб - це соціальний інститут, що породжує права і обов'язки чоловіка й жінки, що узяли шлюб, відносно один одного і дітей. У реальній дійсності шлюб функціонує як соціально визнаний союз статей між двома або більшою кількістю індивідів. За своїми структурними параметрами виділяються такі форми шлюбу:

- моногамія - найпоширеніша в сучасних суспільствах форма шлюбу між одним чоловіком й однією жінкою;

- полігамія - шлюб між одним і декількома індивідами, що виступає у двох основних різновидах: полігінія - шлюб між одним чоловіком і декількома жінками; поліандрія - шлюб між однією жінкою й декількома чоловіками;

- груповий шлюб - шлюб між декількома чоловіками й декількома жінками.

Залежно від критеріїв при виборі партнера шлюб може бути ендогамією, коли партнер вибирається тільки з тієї групи, членом якої є він сам (наприклад, усередині племені), і екзогамією, що припускає вибір партнера з чужої групи. Це приводить до утворення гомогенних (однорідних) і гетерогенних (різномірних) родин.

Якщо основою шлюбу є любов, його називають шлюбом по любові, якщо інший тип соціальних взаємодій - шлюбом з розрахунку, шлюбом за договором, покупним шлюбом, гостьовим шлюбом та ін.

У міру розвитку суспільства шлюб з переважно економічного інституту усе більше перетворюється в морально-правовий союз чоловіка й жінки, оснований на любові, особистому виборі. Відбувається перерозподіл обов'язків чоловіка й дружини в

економічному забезпеченні родини, веденні домашнього господарства й вихованні дітей. У результаті ослаблення тиску економічних і правових зв'язків у сучасній родині зростає роль внутрішньосімейних відносин у забезпеченні її стабільності й міцності.

Соціологія велику увагу приділяє вивченню функцій родини, тому що вони забезпечують соціальну й культурну безперервність розвитку суспільства. Функції родини органічно пов'язані, з одного боку, з інтересами суспільства, а з іншого - з інтересами, запитамі й очікуваннями особистості, що входить до складу сімейної групи. Родина, що функціонує як соціальний інститут, тісно пов'язана з виробництвом і розподілом матеріальних благ. Включаючись у процес виробництва матеріальних благ, працездатні члени родини здійснюють функцію добування засобів існування, у тому числі для непрацездатних і неповнолітніх членів родини, тобто економічну функцію. Успішне здійснення родиною даної функції дозволяє їй безпосередньо включитися в економічну структуру суспільного виробництва, благодійно впливати на неї й разом з тим обумовлює рівень матеріального добробуту родини як особливого соціального інституту. З нею тісно пов'язана господарчо-побутова функція, що виявляється в наданні господарсько-побутових послуг одними членами родини іншим. Спільне ведення господарства підвищує задоволеність подружжя як побутовою влаштованістю сімейного життя, так і хазяйновитістю чоловіка, і одночасно знижує рівень соціальної напруженості й конфліктності, що виникає тоді, коли в родині господарює хтось один.

Найважливішою функцією родини як соціального інституту і малої соціальної групи є репродуктивна функція, реалізована в біологічному відтворенні населення й у задоволенні природної потреби в дітях. Вона містить не тільки фізичне (дітородіння), але й духовно-моральне відтворення людини в родині. Вона задовольняє духовно-моральну потребу в дитині, прагнення мати її від коханої людини, мати духовне споріднення з дітьми.

Досить істотною функцією, що здійснює родина як соціальна група, є функція середовища формування міцних стійких емоційно насичених взаємодій трьох типів: 1) шлюбу (між чоловіком і дружиною - любов, емоційна підтримка, духовне спілкування, фізіологічна сумісність та ін.); 2) батьківства (народження і виховання дітей); 3) споріднення (взаємодія з братами, сестрами, дідусями, бабусями, онуками, дядьками, тітками та ін.).

Важливою функцією родини є здійснення первинного соціального контролю. Її зміст складають моральна регламентація поведінки членів родини в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація зобов'язань між подружжям, батьками й дітьми, представниками старшого й молодшого поколінь. Сюди входить формування й підтримка моральних і правових санкцій при порушенні соціальних норм членами родини.

Досить істотне значення має виховна функція родини, що здійснює соціалізацію молодого покоління й визначає відповідальність батьків за духовно-моральне, естетичне, патріотичне, фізичне виховання дітей, їх особистісну і громадянську самореалізацію.

З нею тісно пов'язана і взаємодіє функція духовного спілкування, що забезпечує розвиток членів родини, їхнє духовне взаємозбагачення, підтримку дружніх відносин і моральну відповідальність один перед одним.

Родина виконує в суспільстві й соціально-статусну функцію, що обумовлює важливу роль родини у відтворенні соціальної структури суспільства. Її зміст реалізується в наданні членам родини певного статусу і у задоволенні їхніх потреб у соціальному просуванні до більш сприятливих і престижних статусів і ролей.

Така функція родини, як організація дозвілля, має своєю метою раціональне й добродійне проведення вільного часу членами родини, надання їм підтримки в розвитку своїх здібностей і талантів, у задоволенні потреб, у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагаченні інтересів.

З нею пов'язана рекреативна функція, орієнтована на спільний відпочинок членів родини, на відновлення їхніх сил, витрачених у процесі праці й навчання.

Істотну роль відіграє емоційна функція родини, спрямована на емоційну стабілізацію сімейних відносин, одержання індивідами психологічної підтримки в родині, задоволення їхньої потреби в любові й особистому щасті.

Важко уявити родину без виконання нею сексуальної функції, без якої неможливе здійснення репродуктивної й деяких інших функцій. Сексуальна функція передбачає задоволення сексуальних потреб чоловіка й дружини й певний контроль за способами реалізації цих потреб.

Сімейні функції діють не окремо одна від одної, а утворюють динамічну й цілісну систему, що розвивається протягом всіх життєвих циклів родини.

Ми відзначали раніше, що соціальні інститути - це системи, що постійно розвиваються. Інститут родини у своєму розвитку також пройшов такі етапи, як груповий шлюб, полігамія й моногамія. На зміну розширеній родині прийшла нуклеарна, в якій усього два покоління: батьки й діти. Історично змінювалися ролі чоловіка й дружини, обряд одруження, методи виховання й багато чого іншого.

Зміни в інституті родини, які соціологи виявили ще в середині ХХ століття, багато в чому актуальні й зараз. Назвемо деякі з них:

- більша терпимість до дошлюбного сексуального досвіду обох партнерів;

- жінка такий же активний учасник громадського життя, як і чоловік;

- прагнення жінки бути економічно більш незалежною від чоловіка;
- законодавство про шлюб і родину стає більш ліберальним (див. новий кодекс про шлюб і родину, що набув чинності в Україні з 1 січня 2003 р.);
- все більше вторгнення прагматичних міркувань у процес створення родини й народження дітей та ін.

Таким чином, якщо порівнювати з ХІХ століттям, в ХХ столітті багато чого змінилося в соціальному інституті родини й шлюбу: вік вступу в шлюб, розмір родини, час початку трудової діяльності, розподіл подружніх функцій тощо. Наскільки позитивно вплинуть ці зміни на існування й розвиток родини, покаже час.

У сучасному суспільстві серед основних труднощів і невирішених проблем, що ускладнюють нормальний розвиток і функціонування родини, можна назвати такі: матеріальна незабезпеченість багатьох, особливо молодих, родин, негативна динаміка шлюбів і розлучень, зниження народжуваності, ослаблення сімейних зв'язків, висока конфліктність у сучасних родин та ін.

У цих умовах величезного значення набуває науково обґрунтована державна сімейна політика й соціальний захист родини.

Користуючись схемою викладу, поданою вище, можна дати характеристику й інших основних соціальних інститутів суспільства (економіки, політики, освіти й релігії). Для цього використайте додаткові відомості, які запропоновані наприкінці посібника.

3.3. Функції та дисфункції соціальних інститутів

Функція (від лат. function – виконання, здійснення) означає призначення і роль, яку виконує певний соціальний інститут.

Функцією соціального інституту називатимемо ту користь, яку він приносить суспільству.

Всі функції, що виконують соціальні інститути, можна розділити на універсальні й специфічні, явні й латентні.

До універсальних, тобто загальних для всіх соціальних інститутів, можна віднести функцію задоволення найважливіших життєвих потреб суспільства, функцію закріплення й відтворення суспільних відносин, функцію соціалізації, а також регулятивну, інтегративну, комунікативну функції.

Будь-який соціальний інститут задовольняє ті або інші потреби суспільства. Суспільство не може існувати, якщо не буде постійно поповнюватися новими поколіннями людей, добувати їжу, жити у мирі та злагоді, добувати нові знання й передавати їх наступним поколінням, займатися вирішенням духовних питань.

Функція соціалізації - засвоєння культурних норм та освоєння соціальних ролей - здійснюється також всіма соціальними інститутами і є однією з найважливіших.

Інтегративна функція соціальних інститутів забезпечує взаємозв'язок, узгодженість і скоординованість у діях між елементами соціальної системи, що забезпечує її внутрішню єдність, цілісність і гармонічне функціонування.

Регулятивна функція соціальних інститутів полягає в тому, що за допомогою соціальних норм і приписів регулюються поведінка людей, їхнє ставлення до суспільства та один до одного.

Комунікативна функція виявляється в тому, що вона встановлює й зміцнює спілкування та взаємодії між людьми в межах як окремого соціального інституту, так і суспільства в цілому.

Поряд з універсальними існують ще й специфічні функції, які властиві одним і не властиві іншим інститутам, наприклад, відтворення людей, народження нових поколінь (інститут родини), добування засобів існування (виробництво), наведення порядку в суспільстві (держава) та ін.

Функції, які виконують інститути, згодом змінюються, одні з них зникають, інші переходять до інших інститутів.

Якщо інститут крім користі приносить суспільству шкоду, то таку дію називають дисфункцією, наприклад, завдання інституту освіти - готувати всебічно розвинених фахівців. Але якщо він не справляється з цим завданням, функція перетворюється в дисфункцію.

Основою взаємодії соціального інституту із соціальним середовищем є реалізація головної функції соціального інституту - задоволення основних суспільних потреб. Процеси, що відбуваються у суспільстві, постійно змінюють потреби індивідів, груп, верств суспільства, отже, змінюється і характер відносин соціальних інститутів із соціальним середовищем.

Внаслідок цього може виникнути ситуація, коли змінені соціальні потреби не знайдуть адекватного відбиття в структурі та функціях відповідних соціальних інститутів (що часто пов'язано з радикальними соціальними змінами). У результаті такої невідповідності в діяльності соціального інституту й виникають явища дисфункцій, які можуть виражатися як зовні (нестача підготовлених кадрів, матеріальних коштів тощо), так і внутрішньо за змістом (падіння соціального престижу і авторитету конкретного соціального інституту, суперечлива інтерпретація цілей і функцій інституту та ін.).

Діяльність соціального інституту вважається функціональною, якщо вона сприяє збереженню стабільності суспільства. Вона може розцінюватися як дисфункціональна, якщо працює не на збереження, а на його руйнування.

Функції та дисфункції бувають явні, якщо вони офіційно заявлені, оформлені та задекларовані в кодексах і законах, закріплені в системі статусів і ролей. Латентні функції є неявними, вони не заявляються.

Концепцію явних і латентних функцій розробив у середині ХХ століття видатний американський соціолог Р. Мертон [14, с. 379 - 447].

«Явними називаються такі функції (або дисфункції), наслідки діяльності яких мають навмисний характер й усвідомлюються людьми.

Латентними прийнято називати функції (дисфункції), послідовна діяльність яких не усвідомлюється учасниками і має ненавмисний характер». Таке визначення дає А.І. Кравченко [10, с. 205].

Що стосується явних функцій, то як приклад можна навести функції інститутів вищої освіти в фаховій підготовці молоді, засвоєння цінностей, що панують у суспільстві. Неявним у даному аспекті може виступати закріплення соціальної нерівності, що має місце при одержанні вищої освіти.

Латентні функції детально досліджував Т. Веблен [3, с.141 - 142], який стверджує, що тільки за допомогою вивчення латентних функцій інститутів ми можемо визначити дійсну картину соціального життя. Тому саме дослідження латентних функцій має цікавити соціологів у першу чергу. Але ж нерідко виникають ситуації, коли інститут продовжує успішно існувати, навіть якщо він не виконує своїх функцій. У такому разі завжди існують приховані функції, за допомогою яких інститут і задовольняє потреби окремих соціальних груп.

Функції та дисфункції соціальних інститутів відносні, а не абсолютні. Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Те ж саме і з дисфункцією. Наприклад, одним важливо придбати у вузі фундаментальні знання, а іншим - зав'язати знайомства. Таким чином, ми спостерігаємо перетинання функцій і дисфункцій. Ефективність соціального інституту прямо залежить від чіткого виконання ними функцій і досягнення основної мети свого існування - задоволення конкретної соціальної потреби.

Запитання для самостійного вивчення

1. Які соціальні інститути функціонують у сучасному українському суспільстві?
2. Яку роль відіграє в суспільстві соціальний інститут економіки? Охарактеризуйте його.
3. Яке місце в сучасній Україні займає політика як соціальний інститут? Охарактеризуйте його.
4. Дайте характеристику освіти і науки як найважливіших інститутів суспільства.
5. У чому полягає вплив релігії на розвиток сучасного суспільства? Охарактеризуйте релігію як соціальний інститут.
6. Які функції мають виконувати основні соціальні інститути на даному етапі розвитку сучасної України?
7. Які інституціональні кризи існують у сучасному українському суспільстві? Назвіть їхні причини.

Контрольні запитання

1. Що таке соціальний інститут?
2. Які ознаки властиві соціальним інститутам?
3. Що означає процес інституціоналізації суспільних відносин, як він відбувається?
4. Які соціальні інститути функціонують у суспільстві?
5. Які соціальні інститути в суспільстві можна віднести до основних?
6. Чим формальні соціальні інститути відрізняються від неформальних?
7. Що означає інституціональна криза?
8. Що таке культура? Як співвідноситься наукове розуміння культури з науковим розумінням суспільства?
9. Чим відрізняються такі поняття, як субкультура, контркультура та мультикультура?
10. Які функції виконують соціальні інститути в суспільстві?
11. Коли виникають дисфункції соціальних інститутів і що вони означають?
12. Які функції соціальних інститутів можна віднести до універсальних, а які до специфічних функцій?
13. Чим відрізняються між собою явні й латентні функції соціальних інститутів, як вони взаємозалежать?

Література

1. Бурдые П. Социология политики. - М., 1993.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. - М., 1990.
3. Веблен Т. Теория праздного класса. - М., 1984. - С.141-142.
4. Гидденс Э. Социология. - М.: Эдиториал УРСС, 1994. - Ч. 4.
5. Голод С.И., Кленцин А.А. Состояние и перспективы развития семьи: Теоретико-типологический анализ. Эмпирическое обоснование. - СПб., 1994.
6. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. - Новосибирск, 1991.
7. Ионин Л.Г. Социология культуры. - М., 1996.
8. Келле В.Ж. Наука как компонент социальной системы. - М., 1988.
9. Комаров М.С. Экономика как социальный институт // Введение в социологию. - М., 1994.
10. Кравченко А. И. Социология: Учебник. - М.: ТК Велби, изд-во «Проспект», 2004. - С.205.
11. Левада Ю. Лекции по социологии. - М., 1969.
12. Масионис Дж. Социология. - 9-е изд. - СПб.: Питер, 2004.

13. Мацковский М.С. Социология семьи: проблемы теории, методологии, методики. - М., 1989.
14. Мертон Р. Явные и латентные функции. Американская социологическая мысль: Тексты. - М., 1994. - С.379 - 447.
15. Смелзер М. Социология. - М.: Феникс, 1994. – Разд. 3.
16. Сорокин П.А. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1990.
17. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г.В.Осипов. - М.: Изд-во «НОРМА», 2002. - Разд. 3, гл.10.
18. Тощенко Ж.П. Политическая социология. - М., 1994.
19. Уайт Л.А. Энергия и эволюция культуры // Анатомия исследований культуры. - СПб., 1997. - Т.1.
20. Фролов С.С. Социология. - М.: Наука, 1999.
21. Хайдеггер М. Философия образования XXI века. - М., 1992.

Тема 4: «Соціалізація та соціальний контроль»

1. *Поняття соціалізації.*
2. *Агенти соціалізації.*
3. *Соціальний контроль.*

4.1. Поняття соціалізації

Соціалізація — це складний процес, при трактуванні якого дослідники використовують соціально-класові, соціально-психологічні, психоаналітичні підходи. Сучасне розуміння соціалізації базується на висновках багатьох мислителів, які намагалися пояснити, як формується людина.

Зігмунд Фрейд розробив знамениту теорію психоаналізу, яка вплинула на всіх, хто займався вивченням людської особистості. Відповідно до його моделі існує три психічні сфери людини. Id ("Воно") - найдавніші, найтемніші та найменш доступні природжені людські інстинкти життя й смерті. Id є цілковито несвідомим, ірраціональним та аморальним. Його майже виключно сексуальні потяги потребують негайного задоволення та ігнорують диктат реальності. Як реалістична реакція на зовнішні умови в дитинстві з id виникає сфера мозку, яка вчить пристосовуватися, щоб зберегти себе. Фрейд називав цю сферу ego ("Я"). Вона переважно свідома, але не до кінця, тому не є еквівалентом свідомості. Третя складова психіки superego ("над-Я") - центр заборон, табу та цензорства, засвоєні культурні цінності й норми. Superego може протистояти ego, виходити за межі потреб виживання. Superego за допомогою почуття провини, що його він насаджує, є головним інструментом цивілізації, який перетворює дитину на "моральну" і «соціальну істоту» і згодом звільняє її від необхідності застосування зовнішніх засобів примусу.

Фрейд вважав, що людей розривають протидіючі сили біології й культури. Людина - це істота, в якій борються вимоги Id і заборони Superego. Особливо важливим для соціології є уявлення про те, що людина інтерналізує соціальні норми і що дитячі переживання впливають на її особистість.

На розвиток знань про соціалізацію особистості вплинули ідеї Ж.-Ж. Піаже, який звертав увагу на єдність культурного дозрівання і зростаючого соціального досвіду. Він виділив чотири стадії когнітивного розвитку: сенсомоторну, доопераційну та стадії конкретних і формальних операцій.

Лоренс Колберг застосував підхід Піаже до морального розвитку. Вивчаючи те, як індивіди оцінюють ситуації як "правильні" і "неправильні", він вніс уточнення в концепцію Піаже. Спочатку оцінюють правоту з доконвенціональної точки зору відповідно до своїх індивідуальних потреб. Потім норми традиційної моралі засвоюються завдяки поясненням батьків і пізнанню культурних норм. Зрештою

постконвенціональне мислення допомагає людям критично ставитися до самого суспільства.

На противагу Колбергу, який спостерігав суб'єктів чоловічої статі, Кэрол Гіліган порівняла моральний розвиток дівчаток і хлопчиків. Вона виявила, що представники двох статей використовують різні стандарти правоти. Якщо чоловіки покладаються на абстрактні стандарти, то для жінок ними стають взаємини.

Вплив соціального досвіду на формування особистості досліджується в теорії соціального біхевіоризму Джорджа Герберта Міда.

Чарльз Хортон Кулі використав термін "дзеркальне Я". Він обґрунтував, що людина бачить себе такою, якою, на її думку, її сприймають інші.

Всупереч розповсюдженій думці, що вирішальним періодом для формування особистості є дитинство, Ерік Х. Еріксон дійшов висновку, що формування особистості відбувається протягом всього життя. Людина постійно стикається з життєвими кризами і переживає вісім стадій розвитку особистості, у кожній з яких досягнутий успіх готує її до нової кризи.

Концепції названих дослідників допомагають осмислити сутність соціалізації й мають бути більш глибоко вивчені студентом самостійно.

Поняття "соціалізація" визначають як "...соціальний досвід, що охоплює все життя, завдяки якому індивіди розвивають свій людський потенціал і засвоюють культуру" [7, с. 170], або як «...інтерналізацію соціальних норм, які стають обов'язковими скоріше тому, що встановлюються самим індивідом для себе, ніж нав'язуються йому засобами зовнішньої регуляції» [5, с. 197].

Сутність соціалізації найчастіше трактують як процес взаємодії людини і соціального середовища. В результаті цієї взаємодії людина засвоює знання, норми й цінності суспільства, до якого належить. Соціальні цінності перетворюються в особисті орієнтири й установки. У процесі соціалізації формується свідомість, певний рівень культури, тобто відбувається інтеграція індивіда в суспільство (групу, соціальний інститут, соціальну організацію). Соціалізація триває протягом всього життя людини.

Соціалізація - це процес, властивий всім історичним епохам. Будь-яка соціальна система навчає людей нормам поведінки, щоб зберегти стабільність. Вплив соціокультурного середовища (системи) на людину відрізняється залежно від історичної епохи, політичного режиму, національних, релігійних традицій, геополітичного положення держави та ін. Людська індивідуальність яскраво виявляється в тому, що в схожому соціальному середовищі формуються особистості, які відрізняються за своєю свідомістю, культурою, поведінкою. У процесі соціалізації формується індивід як суб'єкт соціального життя з усвідомленими потребами, інтересами, позиціями.

Таким чином, соціалізація - це спосіб, завдяки якому індивіди розвивають у собі людяність і знаходять свою ідентичність.

Об'єктом соціалізації є не тільки окремих індивід, але й соціальна група, стан, клас, нація, суспільство в цілому. На них спрямовані діяльність і вплив агентів соціалізації. У процесі соціалізації формується суспільна думка. Люди, що формують соціальну групу, змушені «навчитися» нормам, які забезпечують їх виживання, згуртованість, життєздатність. У таких соціальних групах, як родина, трудовий колектив, національні меншини та ін., люди набувають соціального досвіду, усвідомлюють закони групи, виробляють ставлення до тих, хто перебуває за межами групи. У результаті можуть розвинути ксенофобія, расизм або, навпаки, відкритість, терпимість, сприйнятливості.

Мета соціалізації – створення в суспільстві або певній групі хоча б мінімального консенсусу щодо основних цінностей і позицій. У справді ліберальному суспільстві необхідний консенсус поширюється лише на гнучкі процедури вирішення конфліктів усередині суспільства. В авторитарній державі влада не терпить зовнішнього прояву інакомислення індивідів і груп відносно як мети, так і засобів її досягнення. У тоталітарній державі від індивідів і груп вимагають повної, беззастережної згоди, яка утовкмачується в голови за допомогою пристосованої для цього пропаганди. Однак консенсус, що створюється й нав'язується агентами соціалізації, насправді не охоплює всі аспекти громадського життя, наповненого протиріччями й конфліктами.

Цілі соціалізації можуть бути зрозумілими і як сума безлічі цілей агентів соціалізації, які визначаються їхніми інтересами.

Таким чином, *суть соціалізації* – це постійна боротьба за те, щоб максимальна кількість людей засвоїла як власні цінності ті, які властиві лише деяким з членів суспільства.

Соціалізація здійснюється у дві *фази*: адаптації й інтерналізації. У фазі *адаптації* особистість пристосовується до соціокультурних і політичних умов. Людина засвоює моральні цінності й норми її найближчого оточення, традиції та звичаї родини, трудового колективу, неформальних груп та ін. Адаптація - це основа ефективності особистості, її соціальної участі як просистемної, так і антисистемної. Якщо виявляється, що особистість не може досягти мети в заданих умовах за певних, встановлених суспільством «правил гри», адекватно реагувати на швидкі зміни в суспільстві, це може призвести її до протиправних дій. Завдяки адаптації людина може сформуватися як самостійна й відповідальна особистість.

Розрізняють соціально-психологічну, професійну, політичну та інші види адаптації. Найважливішим компонентом адаптації є узгодження самооцінок і претензій суб'єкта з його можливостями й реальним станом соціального середовища, тенденціями розвитку як самого суб'єкта, так і соціального середовища.

Адаптація може бути ускладненою для *маргіналів* – людей, які опинилися за межею певної спільності, на периферії або в примежовій зоні нової соціальної групи в результаті різних змін (нестабільних політичних відносин, швидкої урбанізації, масової міграції, розмивання вікових культурних бар'єрів). Для маргіналів характерні стани депресії, занепаду, розпачу, роздвоєності свідомості, втрата соціальних і політичних орієнтирів, легкий перехід до агресії або апатії. Маргіналізація призводить до небезпечних для стабільності суспільства явищ, наприклад, до створення антигромадських об'єднань із сумнівною системою цінностей. Маргінали стають зручним об'єктом для маніпуляцій - створення уніфікованих і спрощених, зведених до стандартів масової свідомості, уявлень про буття, які не досягають рівня теоретичної свідомості.

У другій фазі соціалізації – *інтерналізації* - соціальні цінності, норми, стандарти поведінки перетворюються в переконання індивіда. Результатом глибокої інтерналізації є внутрішня дисципліна - певний стиль поведінки людини, який відповідає нормам права й моралі, що сформувалися в суспільстві, або вимогам певної організації. Дисципліна - необхідна умова існування будь-якого суспільства. Саме вона надає поведінці впорядкований характер, дозволяє функціонувати як суспільству в цілому, так і окремим інститутам. Дисципліна буває загальнообов'язковою, котрій підкорюються усі громадяни, і внутрішньою дисципліною організацій, що є обов'язковою тільки для членів даної організації. Дисципліна зумовлюється ступенем збігу особистих інтересів і потреб членів суспільства з нормами поведінки. Якщо є досить серйозна невідповідність, то виникають всілякі відхилення від дисципліни, які або регулюються механізмом соціального контролю, або приводять до змін, або ліквідації існуючих норм. Крім внутрішньої дисципліни, або самодисципліни, існує примусова й заохочувальна дисципліни, які спираються на зовнішні негативні або позитивні санкції.

Фактори соціалізації можуть бути підрозділені на політичні й неполітичні. *Політичні*: характер і тип державного ладу; політичний режим; політичні інститути; партії, організації, рухи. Часто вирішальну роль відіграє політичний режим. *Неполітичні*: соціальне походження індивіда; його стан у соціально-класовій структурі суспільства; матеріальний добробут; національні традиції; засоби масової інформації; культура; мистецтво; література; родина; однолітки; навчальні заклади; підприємства.

Механізми соціалізації - це прищеплення соціальних норм поведінки, пропаганда іноді антагоністичних, суперечних концепцій, які видаються за такі, що мають загальну цінність, але в дійсності лише пристосовані для моделей конкретних суспільств для полегшення їхнього виживання.

Існує два основних типи механізму соціалізації особистості. Для їхньої характеристики дослідники використовують протилежні моделі: “підпорядкування” й “інтересу”.

Модель “підпорядкування” почала розроблятися Гоббсом і Руссо. У сучасній науці її розвивають представники неоеголітарних і неоелітарних концепцій. Суть цієї моделі полягає в тому, що держава, впливаючи на особистість, за необхідності підкоряє її. Підпорядкування особистості викликане потребами управління, завданнями зміцнення стабільності політичної системи, ліквідації конфліктів, що виникають на ґрунті соціальної нерівності, поділу праці між елітою, яка професійно займається політикою, та іншими членами суспільства.

Модель “інтересу” започаткована у працях А. Сміта і Г. Спенсера. У сучасному світі вона входить у доктрини практично всіх політичних сил: від ліворадикальної до правоконсервативної орієнтації. Центральна ідея цієї моделі полягає в тому, що головним мотивом залучення особистості до громадського життя є її інтерес. Такий підхід перетворює особистість із пасивного об'єкта впливу політико-владних сил в активний суб'єкт соціального процесу. У цій моделі яскраво виражена орієнтація на індивідуальність, економічні й політичні свободи особи, вплив політичних інститутів на людину через систему його особистих інтересів.

Важливу роль у мотивації поведінки відіграють не тільки особистісні, але й групові, класові, етнонаціональні, загальні інтереси. Групові, класові, етнонаціональні інтереси - передумови життєздатності, виживання, згуртованості певної групи. Вони є дуже важливими мотивами діяльності. Загальні інтереси є передумовою збереження цілісності диференційованого суспільства, порядку, взаємодії індивідів й спільностей між собою й тому є істотними мотивами соціальної участі. Особистісний інтерес усвідомлюється й часом асоціюється індивідом як із загальним, так і груповим інтересом. Досить поширена ситуація, коли особистісний інтерес протиставляється інтересам груп, спільностей, в які індивід не включений.

У розумінні механізму соціалізації не може бути відкинута жодна з цих моделей. Наприклад, соціальна активізація людини в умовах тоталітарних режимів (фашизму, сталінізму) може бути зрозуміла скоріше крізь призму моделі “підпорядкування”, ніж “інтересу”.

У той же час і в демократичних суспільствах не вдається уникнути політики насильства й підпорядкування при здійсненні об'єктивно необхідного, якщо воно вступає в протиріччя з суб'єктивно бажаним.

Фрейд акцентував увагу на психологічних механізмах соціалізації: імітації, ідентифікації, почуттях провини й сорому. Імітація - це усвідомлене прагнення дитини копіювати певну модель поведінки. Як зразок моделі поведінки вибирається нею хто-небудь із близького

оточення. Ідентифікація - це спосіб усвідомлення людиною того, що вона належить до певної групи, спільності. Ідентифікація дозволяє дітям сприймати цінності, норми і зразки поведінки близьких людей як власні. Імітація та ідентифікація сприяють засвоєнню певного типу поведінки, іноді антисоціального. Сором і вина стають на заваді проявам деяких зразків поведінки.

Каталізатором соціалізації особистості найчастіше виступають суспільно-політичні й економічні кризи. Під час криз людина формується скоріше під впливом обставин, ніж свідомо. Перенасиченість політичного життя сучасного суспільства деструктивними ідеями й вимогами створює той небезпечний фон, який динамізує активність особистості зовсім не в дусі свободи й демократії. Подолання інтуїтивної кризової політизації займає відносно тривалий період і досягається, як правило, природним шляхом: нормальною нормотворчою діяльністю структур влади, зниженням політичної активності громадян, їхніх організацій, партій, змушених підкоритися закону, розчаруванням людей політикою, зростанням аполітичності.

Результати соціалізації залежать від того, до якого покоління класу, соціальної групи належить індивід, його анкетних даних. Індивіди й групи часом вишукують різні механізми захисту від соціального впливу, виявляють аполітичність або навіть лютий бунт із застосуванням насильства, відверту або приховану маргінальність.

Соціалізація триває все життя, завдяки чому людина засвоює культурні норми й освоює безліч соціальних ролей. Зі зміною віку, соціального статусу й службового становища індивід змінює погляди на життя, звички, правила поведінки, соціальні ролі.

Розрізняють *етапи соціалізації*, які відповідають життєвим циклам людини. Одним з найпоширеніших підходів є поділ життя людини на чотири цикли: дитинство (від народження до статевого дозрівання); юність (від 12 - 14 до 18 - 20 років); зрілість (18 - 60 років); старість (60 років і більше).

Соціалізацію дитячого віку називають первинною. У період одержання формальної освіти здійснюється вторинна соціалізація. Соціалізація зрілості є етапом, в якому індивід перетворюється в самостійного економічного агента й створює власну родину. Соціалізація старості - це етап відходу від активної трудової діяльності й перетворення у своєрідного утриманця. У кожному із цих етапів індивід знаходить новий статусний набір й освоює нові ролі. Кожен етап життя соціально сконструйований так, що залежить від специфіки суспільства.

Первинна соціалізація. У дитячому віці людина одержує інформацію із соціальної пам'яті насамперед завдяки біологічному інтелекту (якості "сенсорних датчиків", реакції, концентрації уваги, пам'яті) [5, с. 202]. Але чим доросліше вона стає, тим меншу роль у

цьому процесі відіграють біологічні інстинкти й тим більшу - соціальні фактори.

З моменту народження людина взаємодіє з іншими людьми, деякі з яких відіграють вирішальну роль у її житті. Несоціальні компоненти досвіду маляти опосередковуються й модифікуються його соціальним досвідом. Його фізичний комфорт або дискомфорт викликається діями інших людей. Майже кожен компонент у світі дитини містить інші людські особистості. Її досвід спілкування з іншими має вирішальне значення для всього досвіду, якого вона набуває.

Яскравим прикладом того, як дитина набуває соціального досвіду, є практика її годування. Яким воно буде - за регулярним розкладом або за вимогою, грудним або пляшковим, багато в чому залежить від суспільства, а часто й від соціального стану родини в тому самому суспільстві.

Дослідники простежують величезний вплив суспільства навіть на те, як маленьких дітей привчають до користування горщиком. У кожного народу, історичної епохи й соціальної групи були власні методи догляду за дітьми.

Соціальний фактор є вирішальним при формуванні інтелекту дитини. Матеріально забезпечені люди вважають дитинство періодом відносної безтурботності й неучасті у важкій праці. Вони дають більш тривале і якісне виховання своїм дітям. До початку вторинної соціалізації діти мають досить значні відмінності за рівнем розвитку, умінням читати й писати, за літературним й загальнокультурним багажем, за мотивацією до сприйняття нової інформації. Як правило, у родині професійного інтелектуала діти проходять істотно іншу соціалізацію, ніж у родинях батьків більш низького інтелектуального рівня. Багато видатних особистостей одержали інтелектуальний старт від батьків і того кола близьких людей, які відігравали найважливішу роль агентів первинної соціалізації.

Переконливим свідоцтвом соціального походження індивідуального інтелекту є спостереження за так званими дітьми-мауглі, тобто дітьми, які були з дитячого віку позбавлені людського суспільства й виховані тваринами. Їх називають ще феральними людьми. Психологи вважають, що в індивідуальному психічному дозріванні є критичний період, який настає у віці 7 - 9 років. Якщо діти-мауглі повертаються до людей після цього віку, то вони остаточно втрачають можливість стати справжніми розумними істотами і назавжди залишаються тваринами.

Дослідження Р. Бергінса показали значення ранніх впливів на розвиток особистості. До кінця першого року життя набувається 20 % майбутнього інтелекту, до чотирьох-п'яти років - 50%, до 8 років - 80%, до 13 років - уже 92 % [5, с. 208].

У період первинної соціалізації батьки й найближче оточення дитини передають їй не тільки значний обсяг інформації про світ, у

якому вона має жити, але й норми, цінності й цілі своїх груп і свого соціального класу.

Вторинна соціалізація збігається в часі з одержанням людиною формальної освіти. Головним завданням цього етапу соціалізації є інтелектуалізація особистості, тобто насичення інформацією, накопиченою попередніми поколіннями, вироблення навичок логічного мислення. Крім того, у школі набуваються навички функціонування в умовах формальної організації. До приходу в школу у своїй родині, оточенні дитина була унікальною особистістю. У школі вона стає однією з багатьох, одержує статус учня, вихованця, повинна підкорятися загальним для всіх правилам. Від неї чекають не виняткової, а типової поведінки, що відповідає запропонованим нормам. Для дітей, які відвідують дошкільні дитячі установи, вторинна соціалізація настає раніше. А вихованці дитячих будинків взагалі позбавлені первинної соціалізації.

Зміст й якість вторинної соціалізації обумовлені умовами освіти, рівнем підготовки педагогів, якістю методики викладання. На цей процес впливає також соціальне походження, культурний і матеріальний рівень родини. Адже від родини залежить, у яку школу піде дитина, чи будуть у неї репетитори, яким буде коло її спілкування.

У школі починається справжнє формування інтелекту, тобто прилучення дитини до наукових систематизованих знань. Але головне - школа здійснює загальну підготовку індивіда до майбутньої життєдіяльності в соціальних інститутах, що діють у рамках формальних організацій. Школа прищеплює учням пануючі в даний період у даному суспільстві ідеологічні й моральні цінності, привчає пристосовуватися до функціонуючої державної влади, змушує сприймати соціальну нерівність як природний стан. Завершуючи вторинну соціалізацію, людина повинна навчитися самотійно піклуватися про заробіток коштів для свого існування.

Соціалізація зрілості. У зрілому віці людина освоює роль самостійного економічного агента. Вона створює власну родину, освоює роль чоловіка або дружини, батька або матері, опікуна, наставника, вихователя і сама перетворюється в агента соціалізації. У цей період підсилюється вплив на індивідуума вторинних (формальних) агентів соціалізації - представників формальних груп і організацій.

Розрізняють періоди ранньої й середньої зрілості. У період ранньої зрілості (до 40 років) людина навчається самотійно влагоджувати свої повсякденні справи. У середній зрілій вік (40 - 60 років) люди усвідомлюють, що життя цілком склалося, глибше усвідомлюють слабкість здоров'я, яке в молодості сприймають як природний стан. У багатьох жінок виникають проблеми у зв'язку з розлученням. Крім того, вони болісно сприймають фізичний занепад, зайву вагу, зморшки. Деякі чоловіки усвідомлюють, що не досягли

бажаного кар'єрного росту, іншим професійний успіх дався ціною відсторонення від родини й зневагою власним здоров'ям.

Соціалізація старості. Старість у сучасному суспільстві означає зниження соціального статусу, що пов'язане з неможливістю продовження індивідом економічної активності з колишньою інтенсивністю. Це особливо відчутно для індивіда тому, що збігається зі зниженням рівня доходів і погіршенням стану здоров'я, відчуттям соціальної й професійної незатребуваності. Все це потребує певної психологічної адаптації. Людина вже не може виконувати ті ролі, які раніше приносили задоволення й забезпечували соціальну ідентичність, освоює нові для себе ролі пенсіонера, утриманця, дідуса, бабусі. Крім того, частиною соціалізації людей похилого віку є прийняття смерті.

4.2. Агенти соціалізації

Агенти соціалізації – це конкретні люди (або групи людей) і соціальні інститути, які впливають на процес навчання індивіда, його формування, відповідальні за освоєння ним соціальних ролей. Агенти соціалізації бувають індивідуальні (батьки, друзі, учителі, тренери) і колективні (школа, вуз, армія, міліція, фабрика, засоби масової інформації).

Первинними (неформальними) агентами соціалізації є батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, інші родичі, друзі родини, однолітки, учителі.

Вторинні (формальні) агенти соціалізації - це представники формальних груп й організацій.

Родина – перший інститут соціалізації, вплив якого відчуває на собі людина. Вона має на меті орієнтацію й адаптацію людини в суспільстві й звичайно має найбільший вплив на орієнтацію й поведінку дитини. Саме тут, а потім у школі вона відкриває для себе значення норм і правил поведінки, роль влади - спочатку батьків, потім учителів. Вона на практиці пізнає конфлікти й засоби їхнього вирішення, вчиться коритися або повставати. Дитина намагається прилучитися до норм функціонування тієї групи, до якої належить, щоб згодом уникнути неприємної необхідності відступу під тиском зовнішньої сили, тобто одержує «дополітичний» досвід.

Дослідження показують, що немає кращих засобів виростити щасливу, добре пристосовану дитину, ніж любляча родина [7, с.182]. Саме родина створює обстановку, від якої залежить, чи навчатися діти почувати себе сильними або слабкими, розумними або тупими.

Родина зумовлює соціальний стан дітей: расовий, етнічний, релігійний, класовий. Згодом всі ці елементи стануть частиною "Я" дитини. Класова належність батьків впливає на їхні методи виховання

дітей і на те, чого вони очікують від них, визначає фінансове забезпечення виховання й навчання.

Система освіти має на меті поширення знань, норм, цінностей, створення орієнтирів і настанов для тих, хто навчається. Школа, вуз насичують людину інформацією про багату історію її країни, шляхетних діячів, боротьбу її народу за торжество таких цінностей, як свобода, рівність, братерство та ін., відіграючи значну роль у процесі соціалізації. Школа розширює соціальний світ дітей. Діти засвоюють, що суспільство надає індивіду расову, соціальну й гендерну приналежність. Школа є першим досвідом спілкування з бюрократією, правилами, розкладом. Крім того, шкільна соціалізація сприяє розподілу дітей відповідно до гендерних ролей.

Групи рівних (вікові, професійні, групи за інтересами) мають на меті збереження життєздатності, виживання, згуртованості даної групи, залучення нових учасників і саморозвиток. Ще до школи дитина знайома з групою рівних - соціальною групою, члени якої мають спільні інтереси, однаковий соціальний стан і вік. На відміну від родини та школи група рівних дозволяє дітям позбавитися з-під безпосереднього нагляду дорослих. У таких групах діти вчаться самостійно вибудовувати відносини, обговорювати проблеми, які у спілкуванні з дорослими є своєрідним табу (одяг, музика, секс, наркотики). Такі групи надзвичайно впливові, особливо в підлітковому віці, коли діти починають вважати себе дорослими. На людей впливають групи рівних, до яких вони хочуть приєднатися. Це називають випереджальною соціалізацією.

Специфічним агентом соціалізації виступають *засоби масової інформації* (ЗМІ). Їх цілі залежать від того, наскільки і якими агентами соціалізації вони заангажовані. ЗМІ політичних партій, організацій, об'єднань використовують для соціально-політичної орієнтації мас. ЗМІ, які зберігають відносну незалежність, переслідують мету поширення інформації, знань, норм, ідей, політичних поглядів, які є цінними для певних соціальних кіл, груп (цінності ринкової економіки, соціальної захищеності тощо). ЗМІ, відкриті «для всіх», переслідують мету інформування суспільства у всьому різноманітті поглядів, позицій, цінностей, щоб завоювати солідне місце в інформаційному просторі й зберігати свій вплив, а отже, і матеріальну підтримку (передплатників, покупців, рекламодавців) серед значної частини суспільства.

У сучасному світі ЗМІ активно впливають на наші соціальні установки й поведінку. Головну роль серед них відіграє телебачення, що збагачує наше життя пізнавальними й розважальними програмами, знайомить з іншими культурами й спонукає обговорювати поточні проблеми. Але його вплив неоднозначний. Багато дослідників схильні пов'язувати пасивність, безвільність або навіть агресивність людини з впливом телебачення, перенасиченого програмами, фільмами, які містять сцени насильства й жорстокості. Ці позиції не безперечні, але

з багатьох причин телебачення викликає чимало суворих суджень. Наприклад, у більшості передач чоловіків показують як домінуючих над жінками, соціальна нерівність у суспільстві рідко піддається сумніву [7, с.185-186].

ЗМІ мають у своєму розпорядженні свої особливі методи повідомлення ідеологічних концепцій, політичних і соціальних цінностей. Вони відіграють значну роль у формуванні суспільної думки, суспільної свідомості, політичної культури людей.

Держава впливає на людину з метою формування суспільної лояльності до політичної системи, зміцнення її стабільності, ліквідації конфліктів, зниження антисистемних настроїв і збереження безпеки системи в її цілісності. Кожна держава прагне заручитися підтримкою широких кіл громадян. Характерно, що навіть диктаторські й тоталітарні режими прагнуть створити ілюзію політичної активності. Демократичні держави вбачають у розвитку політичної активності найважливішу умову здійснення своєї політики, досягнення й забезпечення політичної стабільності взагалі. Державна влада завжди вимагає слухняності, виконання закону й навіть активної підтримки її самої. Влада добивається цього й шляхом відкритого примусу, засобами якого вона володіє, і шляхом виховання свідомого ставлення до громадянського обов'язку. В останньому випадку насильство замінюють самопримус і самодисципліна, які виглядають добровільними, але, по суті, заздальгідь створені державою. Держава здійснює соціалізацію суспільства й особистості через правову й соціально зорієнтовану політику.

Крім того, державою створюються *тотальні інститути* – в'язниці й психіатричні заклади, в яких люди ізольовані від суспільства і ними управляє персонал адміністрації. Їхні особливості полягають у тому, що персонал наглядає за всіма сферами повсякденного життя (харчуванням, сном і роботою людей); що перебування в них вкрай стандартизоване (однакове харчування, одяг і заняття для всіх); офіційні правила й режими диктують, коли, де і як слід займатися своїми повсякденними справами.

Тотальні інститути здійснюють ресоціалізацію, яка є радикальною зміною особистості шляхом ретельного контролю над навколишнім середовищем. Ресоціалізація відбувається у дві стадії. На першій стадії руйнується ідентичність ув'язненого методами «приниження, деградації, образ і профанації "Я"» [7, с. 193]. Ув'язненого змушують відмовитися від усякої власності (одягу, засобів гігієни), що створює неповторний зовнішній вигляд, видають однаковий одяг, що робить всіх однаковими. Для знищення "Я" ув'язнених піддають обшукам, медоглядам, стрижуть наголо, беруть відбитки пальців, присвоюють номер.

На другій стадії ресоціалізації намагаються утворити нове "Я" завдяки системі заохочень і покарань.

Тотальні інститути по-різному впливають на людей: одних "виправляють", інших мало змінюють, а третіх озлоблюють. Деякі ув'язнені, які пробули у таких закладах досить довго, так і залишаються не здатними до самостійного життя в суспільстві.

4.3. Соціальний контроль

Термін «соціальний контроль» був уведений у науковий обіг відомим французьким соціологом Габріелем Таргом як один із найважливіших факторів соціалізації. Пізніше в працях Э. Росса, Р. Парка, А. Лап'єра була розроблена теорія соціального контролю. Він розглядався як найважливіший засіб засвоєння кожною людиною сформованої в суспільстві культури. Зміст і спрямованість контролю зумовлюють економічні, політичні, ідеологічні й інші характеристики соціальної системи, рівень її розвитку.

У процесі соціального контролю встановлюється, наскільки поведінка людини відповідає загально визнаним цінностям і соціальним нормам. Механізм соціального контролю дозволяє стандартизувати поведінку людей, зробити її передбачуваною. Функції контролю виконують ті ж соціальні інститути, які виступають в ролі агентів соціалізації.

Соціальний контроль виконує охоронну й стабілізуючу функції.

Методи соціального контролю різноманітні, часто обгрунтовані функціями соціальних інститутів, які його здійснюють. Це може бути спостереження (учителя за поведінкою школярів, дорожнього патруля за водієм), розслідування, дізнання (карного злочину), багато інших. Результатом контролю є встановлення соціальної відповідальності за виявлену неправомірну поведінку. Соціальна відповідальність (цивільна, дисциплінарна, матеріальна, карна або інша) - це накладення різного роду стягнень на особу, що допустила асоціальну поведінку. Міру відповідальності встановлюють інститути контролю в рамках своїх повноважень. Наприклад, за погану поведінку дитину карають батьки; за карний злочин покарання визначає суд; за порушення трудової дисципліни - керівництво підприємства. Розрізняють формальний і неформальний контроль, що вивчається студентом самостійно.

Індивід здійснює також самоконтроль, результатом якого є коректування поведінки. Це питання теж виноситься для самостійного вивчення.

На відміну від самоконтролю зовнішній контроль – це сукупність інститутів і механізмів, що гарантують дотримання загальноприйнятих норм поведінки і законів. Він підрозділяється на неформальний (внутрішньогруповий) і формальний (інституціональний).

Формальний контроль оснований на схваленні або осуді з боку офіційних органів влади й адміністрації.

Неформальний контроль оснований на схваленні або осудженні з боку групи родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку суспільної думки, що виражається через традиції й звичаї або засоби масової інформації.

Неформальний контроль можуть виконувати родина, коло родичів, друзів і знайомі. Їх називають агентами неформального контролю. Якщо розглядати родину як соціальний інститут, то слід говорити про неї як про найважливіший інститут соціального контролю.

Формальний контроль історично виник пізніше неформального – у період зародження складних суспільств і держав, зокрема, давньосхідних імперій.

Формальний контроль здійснюють такі інститути сучасного суспільства, як суди, освіта, армія, виробництво, засоби масової інформації, політичні партії, уряд. Школа контролює завдяки екзаменаційним оцінкам, уряд – системі оподаткування й соціальної допомоги населенню, держава – поліції, секретній службі, державним каналам радіо, телебаченню й ЗМІ.

Методи контролю залежно від застосовуваних санкцій підрозділяються на тверді, м'які, прямі, непрямі.

Критерієм, що застосовується при здійсненні соціального контролю, є соціальні норми. Соціальні норми - це стандарти, вимоги, побажання й очікування відповідної поведінки, що схвалюється суспільством. Норми являють собою ідеальні паттерни (шаблони), які описують, що люди повинні говорити, думати, почувати й робити в конкретних ситуаціях. Вони формуються відповідно до загальноновизнаних цінностей, ідеалів, поглядів або теорій й ідеології, розрізняються за своїми масштабами.

Соціальні норми виконують такі функції:

- забезпечують стабільність суспільства;
- затверджують організованість і порядок у всіх сферах суспільних відносин;
- регламентують динаміку суспільного розвитку;
- формують оцінку суспільних явищ.

За порушення соціальних норм передбачається неоднакове покарання. За порушення одних - м'яке: несхвалення, усмішка, недобррозичливий погляд; інших - тюремне ув'язнення, страта. За суворістю покарань внаслідок порушення норм їх можна розташувати так: звичаї, манери, етикет, традиції, закони, табу. Найсуворіше карають за порушення табу і юридичних законів (убивство, розкриття державної таємниці).

За масштабами впливу на суспільство соціальні норми поділяються на всесвітні, загальні (правові), приватні (корпоративні). Вплив всесвітніх норм має планетарний характер. Межі їхньої дії можуть бути визначені расовою, етнічною, релігійною, соціальною або

іншою належністю індивіда або соціальної групи, але не територією держави.

Загальні норми - система законів, що підпорядковуються державі через примусовий апарат. На відміну від всесвітніх норм дія загальних норм обмежена територією держави. Конституція, право, якими представлені загальні норми, діють тільки на території відповідної держави.

Приватні (корпоративні) норми діють у рамках певної соціальної групи, що об'єднана певною організацією.

Якщо суб'єктом, що забезпечує вплив всесвітніх норм, є саме суспільство, то дієвість загальних норм забезпечується державою, а приватних - корпорацією.

Всесвітні норми представлені мораллю, традицією, релігією. Вони регулюють відносини в усіх сферах суспільства, виникають і формуються поступово протягом історичного розвитку суспільства.

Особливістю функціонування загальних норм є те, що в регулятивній механізмі не залучені держава, її апарат, структури (поліція, в'язниці та ін.) для насильницького підкорення. За невиконання цих норм людину не беруть під варту, не позбавляють волі або життя, не стягують штрафи, не позбавляють майна тощо, тобто не використовуються санкції, які держава застосовує при порушенні правових норм. Суспільство використовує інші, не державні, механізми впливу на особистість, групу, суспільство в цілому. Але, незважаючи на це, загальні норми є досить ефективним регулятором суспільних відносин.

Мораль. Одним із найважливіших різновидів соціальних норм є мораль. Мораль формується під впливом економічних, соціальних і політичних відносин і відрізняється стабільністю. У нормах моралі акумулюються загальноновизнані цінності, принципи, ідеали не тільки суспільства в цілому, але й окремих верств, груп та індивідів. Мораль орієнтує індивіда на дотримання загальноновизнаних правил заради спільних інтересів забезпечення стабільності суспільства.

Моральні норми оформлені не так, як правові, вони здійснюються силою масових звичок, вельнів й оцінок, сформульованих суспільною думкою й трансформованих в індивідуальні переконання.

Принципи моралі мають соціально-загальне значення й поширюються на всіх людей, фокусуючи в собі те загальне й основне, що становить культуру людських взаємин, відкладається в багатовіковому досвіді. Вимоги моральності формуються в самій практиці масової поведінки, у процесі взаємного спілкування людей.

Мораль регулює всю систему суспільних відносин, і політичних у тому числі. Однак принципи моралі й політична необхідність або доцільність часто вступають у протиріччя. Питання про те, чи можна виправдати аморальну поведінку політичним успіхом, намагалися вирішити багато великих мислителів, однак воно залишається все таким же суперечливим. В оцінці співвідношення моралі й політики

існує два підходи. Один веде свій початок від Конфуція й трактує політику й моральність як тотожні поняття. Інший сходиться до Макіавеллі, який припускав, що правителеві простять використання деяких засобів, якщо це приведе до успіху, тому що в політиці, де немає морального суду, судять за результатами. Такий підхід - розмежування успішної політичної діяльності й традиційної моралі. Він оформився у формулі: усе, що політично необхідне, - моральне, тобто мета виправдовує засоби.

Релігія - одна з форм суспільної свідомості, відбиття дійсності в образах і поняттях, оснований на вірі в божественне начало. Релігія створює у індивідуумів відчуття, що їм відкритий доступ до найвищого джерела допомоги, підтримки й могутності. Релігія дозволяє групам об'єднуватися й трудитися для досягнення загальної мети. У рамках груп, які розділяють і поширюють загальні вірування й ритуали, зміцнюються зв'язки, зростають авторитет і вплив релігійних учителів, і на певному історичному етапі створюється специфічний соціальний інститут - церква. Тривалий розвиток церкви дозволив їй створити власні механізми соціалізації особистості та серйозно впливати на соціальні й політичні інститути і суспільні відносини. Історія знає релігії, які служили державі. Є релігії, які служать особистості, а є релігії, які служать і державі, і особистості. Сучасні теологи прагнуть довести, що релігію можна пояснювати як у містичному, так і науковому плані.

На різних етапах історичного розвитку функції релігії змінювались. Наприклад, у Київській Русі християнська релігія була духовною опорою, джерелом прогресивного розвитку. У сучасному суспільстві релігія продовжує займати важливе місце в суспільно-політичному житті. Вона виконує світоглядні, регулятивні, комунікативні та інші функції.

Роль релігії у регулюванні суспільних відносин значною мірою залежить від її відносин з державою. У дохристиянській цивілізації між церквою й державою не було різко окреслених відмінностей. Так, до прийняття християнства в четвертому сторіччі світські правителі в Римській імперії були наділені найвищими релігійними повноваженнями. Піднесення християнства в Римській імперії, проголошення його законом, а потім і офіційною релігією створило феномен дуалізму суспільної й релігійної влади. Минуло багато століть, поки світські правителі Європи почали усвідомлювати, що вони можуть утримувати владу у своїх руках, незважаючи на авторитет папи, а політична думка розробила теорію світської суверенної держави, викладену в класичній праці Томаса Гоббса "Левіафан" (1651). Було обгрунтовано національно-державну незалежність від зовнішньої релігійної влади. Але ще довго в європейській політичній думці відбувалась дискусія про те, як визначити місце офіційної релігії в рамках держави. В американському біллі про права (1791) уперше було конституційно визнано, що

релігійний плюралізм має бути узаконений, було впроваджено модель світського правління в релігійно-різномірному суспільстві. У сучасному світі поширена плюралістична, або багатоконфесійна, модель держави. Багато сучасних церков вважають себе добровільними соціальними групами, політичною функцією яких є моральне виховання і здійснення морального тиску.

Залежно від того, яке місце релігія займає в державі, яку вона відіграє роль у регулюванні суспільних відносин, сучасні держави розділяють на світські та теократичні. У світській державі релігія бере участь у регулюванні суспільних відносин поряд з мораллю й традиціями. При цьому релігійні норми не є обов'язковими для виконання всіма членами суспільства. У теократичній державі (Ватикан, Іран) релігія є визначальним критерієм суспільного розвитку, регламентуючою нормою. У деяких країнах Сходу Коран є офіційною ідеологією й визначає всі інші норми відносин у суспільстві, іноді навіть заміняючи конституцію.

Світська система все більше затверджується в сучасному світі. Одночасно все більше помітним стає відмова державної влади від лінії на витиснення релігії з громадського життя.

Традиція - це соціальна й культурна спадщина, передана суспільству з минулого. Однак, як правило, це поняття вживається не в широкому, а вузькому сенсі. До "традиції" відносять звичаї, церемонії, вірування й інститути, які є не просто стародавніми, але й являють собою велику цінність для сучасності. Головна функція традиції - забезпечення повторення набутого раніше соціального досвіду.

Традиція - спосіб збереження, відтворення і передачі суспільного досвіду, соціальних інститутів, цінностей і норм, що спирається на силу суспільної думки, а також переконання людей. Традиція є специфічним регулятором суспільних відносин, часто визначаючи поведінку народних мас, еліти, лідерів конкретної держави або регіональної групи держав.

Більшість традицій сформувалася стихійно ще в далеку давнину. За певних умов загальноновизнані традиції набувають чинності правової норми. Наприклад, у харизматичній державі традиційним є механізм формування еліти. Він може бути затверджений як законодавча норма або використовуватися як неписаний закон.

За своїм впливом на процес розвитку традиції можуть оцінюватися як прогресивні або реакційні. Прогресивні традиції сприяють розвитку творчих початків у суспільних відносинах. Реакційні традиції сприяють консервації застарілих форм, перетворюючись із регулятора суспільних відносин в гальмо соціального розвитку.

Загальні норми представлені правом і конституцією. Вони створюються безпосередньо державою, є обов'язковими для виконання, що забезпечується законом і контролем апарату примусу. Конституція - основний закон держави. Право - система

загальнообов'язкових норм, правил поведінки, офіційно встановлених і санкціонованих державою, в яких відображається воля держави. Передумовами права є загальноприйняті норми поведінки (моральні норми, традиції), порушення яких викликає суспільне осудження.

Ідея природного права оформилася ще в стародавності (Древня Греція) і до нашого часу є найпоширенішим поняттям політичної й правової думки. Природне право - концепція ідеального, незалежного від держави права, що впливає з розуму і самої природи людини. Це сукупність принципів, правил, прав, цінностей, обумовлених природою людини й незалежних від конкретних соціальних умов і самої держави. Природне право виступає як оцінювана категорія відносно правової системи й суспільного ладу.

На відміну від правил поведінки в докласовому суспільстві й моральних норм право має тісний зв'язок з державою. Правотворча діяльність є винятковою монополією держави. Вона здійснюється вищим органом влади (законодавче право), судами (процедурне право).

Держава гарантує реалізацію права, охороняючи його від порушень. За своєю природою право означає використання однакових критеріїв до різних людей. Виходячи з цього, право займає провідне місце в нормативному регулюванні суспільних відносин. Завдяки своїм об'єктивним ознакам (нормативності, загальній обов'язковості, формальній визначеності) право спрямоване на забезпечення чіткої організованості й упорядкованості, цілісній визначеності й динамічності суспільних відносин. Право відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного управління. Самим фактом свого існування воно підтримує належний рівень управління й порядку всієї системи суспільних відносин. Право впливає на організацію управлінської діяльності держави. Воно закріплює функції, компетенцію, супідрядність і основи відповідальності органів управління та посадових осіб; визначає раціональний порядок їхньої роботи й умови управлінської діяльності, регламентує організаційні структури керівництва, процеси збору й обробки інформації, підготовки й прийняття управлінських рішень. Таким чином забезпечується стабільний правопорядок у суспільстві.

Багато суспільних відносин набувають правового статусу вже через свій соціально-економічний зміст. Однак без підтримки держави соціальні норми й відносини не матимуть загальнообов'язковий характер. Тільки держава може забезпечити юридичну регламентацію суспільних відносин у масштабах усього суспільства. Зв'язок права з державою зовсім не означає, що воно є продуктом вільної волі держави. Право зумовлене соціально-економічним ладом, соціально-класовою структурою суспільства, політичними відносинами, рівнем соціально-культурного розвитку суспільства, політичним режимом. На нього впливають історичні традиції, панівна ідеологія, інші фактори.

Право - необхідне знаряддя державного управління, важливий механізм реалізації державної політики, засіб охорони інтересів як суспільства в цілому, так й окремого індивіда. Одночасно право є важливим показником положення особистості в суспільстві й державі. Права, свободи, обов'язки людини і громадянина - складові правового статусу особистості.

Як каталізатор право впливає на хід суспільного розвитку, може відігравати консервативну роль, коли державна влада не організовує роботу з перегляду законодавства, що не відповідає новим суспільним відносинам.

Конституція - основний закон (або сукупність найбільш важливих законів) держави, що є вищою юридичною силою. Конституція визначає суспільний і державний лад, форму правління і державного устрою, установлює принципи організації та діяльності органів державної влади, порядок організації й компетенцію органів влади, управління, судочинства, права, свободи і обов'язків громадян.

Окремі, або корпоративні, норми створюються партіями, організаціями, рухами, але вони діють у рамках правового поля держави.

Норми захищені санкціями, які є розгалуженою системою винагород за виконання норм, тобто конформізм, і покарань за відхилення від них, тобто девіантність. Існує чотири типи санкцій: позитивні, негативні, формальні, неформальні.

Із соціальними нормами тісно пов'язані цінності, тобто схвалені й поділені більшістю людей уявлення про те, що таке добро, справедливість, благо, любов, дружба та ін. Цінності не піддаються сумніву, вони є еталоном для всіх людей. Поняття "ціннісні орієнтації" використовується для опису вибору конкретною людиною або групою людей певних цінностей як норми поведінки.

Запитання для самостійного вивчення

1. Трактуювання соціалізації в працях З.Фрейда, Ж.Піаже, Л. Колберга, Дж. Г. Міда, Э. Еріксона, І.С. Кона, С.С. Фролова та інших дослідників.
2. Суть соціально-психологічної, професійної адаптації.
3. Функції соціального контролю.
4. Методи соціального контролю.
5. Суть і специфіка цивільної, дисциплінарної, матеріальної, кримінальної відповідальності.
6. Самоконтроль особистості.
7. Формальний контроль.
8. Неформальний контроль.

Контрольні запитання

1. Поняття соціалізації.

2. Трактуювання соціалізації в працях З.Фрейда, Ж.Піаже, Л. Колберга, Дж. Г. Міда, Э. Еріксона, І.С. Кона, С.С. Фролова та інших дослідників.
3. Які інститути виступають як агенти соціалізації?
4. Хто є об'єктом соціалізації?
5. Яка мета соціалізації?
6. Які цілі держави, політичних партій, громадських організацій, еліт, лідерів, ЗМІ, школи, вузу, родини в процесі соціалізації особистості?
7. У чому особливості соціалізації маргінальних верств суспільства?
8. Порівняйте суть соціалізації й політичних маніпуляцій.
9. Яке значення має дисципліна й самодисципліна?
10. Хто виступає агентом соціалізації?
11. У чому специфіка впливу на людину держави, політичних партій, ЗМІ, родини, школи, вузу?
12. Особливості соціалізації людини в дитинстві, юності, зрілості, похилому віці.
13. Що розуміють під фазами соціалізації?
14. Що виступає каталізатором соціалізації?
15. Від чого залежить результат соціалізації?
16. Які зміст і методи соціального контролю?
17. Самоконтроль особистості, формальний і неформальний контроль.
18. У чому суть соціальної відповідальності?
19. Які функції соціальних норм?
20. Дайте класифікацію і характеристику соціальних норм.
21. Мораль як соціальна норма.
22. Роль релігії в регулюванні соціальних відносин. Традиція як соціальна норма.
23. Дайте характеристику загальних норм.
24. У чому особливості корпоративних норм?

Література

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. - М.: Издание Междунар. ун-та бизнеса и управления, 1996. - С. 213 - 256.
2. Дворецкая Г.В. Махнарилов В.П. Социология труда.: Учеб. пособие. - К.: Вища шк., 1990. - С. 167 - 190.
3. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Социология: Учебник. - М.: Инфра, 2003. - С. 534 - 536, 546 - 561.
4. Кравченко А.И. Основы социологии и политологии. - М.: Академический проект, 2002. - С. 219 - 220.
5. Кравченко А.И., Ануринов В.Ф. Социология: Учебник для вузов. - СПб: Питер, 2004. - С. 197 - 231.

6.   Макеєв С.О. Соціологія: Навч. посібник. - К.: Знання, 2003. - С. 281 - 283.
7. Немировский В.Г. Общая социология. – Ростов–на-Дону: Феникс, 2004. - С. 119 - 122.
8.   Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: Курс лекций. - М., 2003. - С. 116 - 121.
9. Социологический словарь / Под ред. С.А. Ерофеева. - М.: Экономика, 1999. - С. 349.
10. Социология для технических вузов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. - С. 318 - 347.
11. Социология: наука об обществе: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений /Под общей ред. В.П. Андрущенко. - Х.,1997. - С. 358 - 366.

Тема 5 : «Девіація особистості»

1. Сутність і ознаки соціальних відхилень, підстави класифікації.
2. Основні підходи до трактування девіантної поведінки.
3. Форми девіантної поведінки.

5.1. Сутність і ознаки соціальних відхилень, підстави класифікації

Соціологи називають поведінку, що відхиляється, девіантною. Цей термін вживається багатьма соціологами в двох значеннях - широкому і вузькому.

У широкому значенні термін «девіація» означає будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із найнезначніших провин і закінчуючи найсерйознішими злочинами.

У вузькому значенні девіація означає незначні провини, що не підпадають під статті карного або навіть адміністративного кодексу. Для більш серйозних форм порушень фахівці застосовують додаткові терміни, а саме делінквентність і злочинність (кримінальна поведінка).

Таким чином, у загальному вигляді поняття «поведінка, що відхиляється», - це збірний термін, усе різноманіття форм якого можна підрозділити на три групи: девіантна, делінквентна і кримінальна поведінка, які за наростаючою являють собою три ступеня порушення соціальних норм.

Почнемо з першої групи - *девіантна поведінка*.

Слово «девіація» від лат. *Deviatio* – відхилення. У соціологію воно прийшло порівняно недавно і використовується головним чином для позначення різних типів поведінки, що відхиляється від нормальної.

Під девіантною (соціальна поведінка, що відхиляється суспільством) поведінкою розуміють:

- вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим, визнаним у даному суспільстві нормам;
- соціальне явище, що виражає в масових формах людську діяльність, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам.

У першому значенні девіантна поведінка – переважно предмет вивчення психології, педагогіки, у другому – предмет соціології і соціальної психології (звичайно, цей розподіл відносний).

Соціальні відхилення є властивістю кожної соціальної системи. Соціальна норма і соціальне відхилення – два полюси однієї осі соціально значущої поведінки індивідів, соціальних груп, класів і інших соціальних співтовариств.

Поки існують соціальні норми, будуть існувати і відхилення від цих норм, інакше поняття норми втрачає сенс. Тому вивчення

відхилень від соціальних норм (девіацій) і засобів соціального контролю за девіантною поведінкою є важливою частиною соціології.

Саме соціологія займається визначенням найбільш загальних причин і наслідків девіації, її впливу на розвиток соціальних процесів, указує шлях раціонального контролю, запобігання і ліквідації такої поведінки за допомогою економічних, соціальних і політичних заходів.

Девіацію можна визначити як відхилення від соціальних норм, що передбачає певні суспільні санкції за їх невиконання. Таким чином, при аналізі девіації виділяють три елементи: суб'єкт, що практикує певну поведінку; соціальна норма, що регламентує цю поведінку; референтна група, що реагує на відхилення поведінки від нормативної.

Девіантність визначається відповідностями і невідповідностями вчинків до соціальних очікувань. Можна спостерігати особистісну дезорганізацію і групові відхилення в поведінці людей. Особистісна дезорганізація (індивідуальне відхилення) виникає тоді, коли окремих індивід нехтує нормами своєї субкультури. Групові відхилення розглядаються як колективна поведінка членів девіантної групи і їхнє зацікавлене ставлення до власної субкультури.

Становлення особистості девіанта проходить два етапи:

- первинне відхилення, коли поведінка в цілому відповідає культурним нормам, мають місце лише окремі прояви негативного характеру; таку поведінку ще не називають девіантною;
- вторинне відхилення, коли індивід виявляє вже істотні відхилення від прийнятих у даній групі норм і його дії кваліфікують як девіантні.

На етапі первинного відхилення індивід зберігає свій соціальний статус і виконує властиві йому соціальні функції, на етапі вторинного відхилення ситуація кардинально змінюється, індивід одержує ярлик девіанта.

Характерна риса девіантної поведінки – культурний релятивізм. Це означає, що соціальна норма, прийнята або за неписаною традицією, або законодавчо, – явище відносне. Той самий вчинок може вважатися в одному суспільстві позитивним, в іншому – оцінюватися як соціальна патологія.

Культурний релятивізм може бути порівняльною характеристикою не тільки для різних суспільств і епох, але також для двох або декількох великих соціальних груп усередині одного суспільства (наприклад демографічні групи). Крім того, критерії девіантності часто змінюються протягом часу навіть у рамках однієї і тієї ж культури.

У будь-якому суспільстві на різних етапах його історичного розвитку виробляються свої критерії оцінки поведінки. При цьому акценти соціальної підтримки змінюються залежно від конкретних умов розвитку або історичних особливостей. Суспільна думка виробила безліч традиційних стереотипів сприйняття індивідуальних

якостей, що сприяють становленню індивіда в різних сферах діяльності.

Слід розуміти, що поведінка, яка відхиляється, може мати не тільки негативний характер, але й позитивний. Це може бути героїзм, альтруїзм, самопожертва, найвища відданість та ін. Таким чином, відхилятися від середнього стандарту поведінки можна як у негативний, так і позитивний боки. Девіантна поведінка означає будь-які вчинки або дії, які так чи інакше не відповідають писаним або неписаним нормам.

У більшості суспільств контроль за девіантною поведінкою несиметричний: відхилення в негативний бік засуджуються, а в позитивний - частіше схвалюються.

Залежно від того, позитивним чи негативним є відхилення, усі форми девіації можна розташувати уздовж деякого континууму. На одному полюсі розміститься група індивідів, що виявляє максимально засуджувану поведінку, на іншому - розташується група з максимально схвалюваними відхиленнями від норми. Якби ми провели статистичні підрахунки, то виявилось б, що в суспільствах, які нормально розвиваються в звичайних умовах, на кожну з цих груп припадало приблизно по 10...15% загальної кількості населення, приблизно 70% населення склали б люди без відхилень (точніше, які виявляють лише несуттєві відхилення від загальних норм).

Друга група поведінки, що відхиляється, - делінквентна поведінка.

Під делінквентною поведінкою розуміють не карні з погляду Кримінального кодексу правопорушення, а частіше як правопорушення, за які вже несуть адміністративну відповідальність. Сюди можна віднести: дрібне хуліганство, дрібне розкрадання, наприклад продуктів у магазині, обман податкового інспектора, запізнення на роботу, перехід вулиці або паління в неналежному місці та ін.

Делінквентність як форму поведінки, що відхиляється, у сучасному суспільстві західні автори характеризують такими рисами.

1. Вплив соціальної позиції. Рівень делінквентності найвищий у нижчому класі, серед хлопчиків-підлітків.

2. Вплив зразків соціалізації. Не всі представники цієї соціальної групи делінквентні, найвищий ступінь виявлено серед підлітків, які мають найнижчий статус, з неблагополучних родин.

3. Наявність ситуаційних факторів.

4. Перетворення делінквентної дії в делінквентну роль. Багато хто бере участь у делінквентних діях час від часу, не маючи наміру стати постійними порушниками. Однак коли оточуючі починають ідентифікувати їх як делінквентів і поводитися з ними належним чином, вони і самі починають сприймати себе в цій ролі.

5. Формування делінквентних колективів і субкультур. Більшість делінквентних актів відбувається у натовпі, групі, колективі, тому що

саме в групі індивід одержує підтримку своїм провокаціям. Поступово формуються банди і відповідна субкультура.

Порушення соціальних норм можуть бути серйозними і несерйозними, свідомими і несвідомими. Усі серйозні порушення, свідомі вони чи ні, що підпадають під категорію протиправної дії, відносяться до делінквентної поведінки.

Категорії населення, що більш схильні коїти кримінальні або делінквентні вчинки, визначають як групи ризику. Соціологи установили таку тенденцію: людина тим більше засвоює зразки делінквентної поведінки, чим частіше вона з ними стикається і чим молодше її вік.

Якщо як підсумок порівняти поняття “девіація” і “делінквентність”, слід зазначити, що девіантну і делінквентну поведінку можна розрізнити в такий спосіб: перша - відносна, а друга - абсолютна. Девіантна поведінка відносна, тому що має відношення тільки до культурних норм даної групи. Делінквентна поведінка абсолютна стосовно законів країни.

Таким чином, будь-яка поведінка, яка не схвалюється суспільною думкою, називається девіантною, а поведінка, що не схвалюється ще і законом, - делінквентною.

Однак несхвалення ще не означає неминучість покарання. Можливість застосування покарання розмежовує делінквентну і злочинну поведінку. Наприклад, підлітки, які є на обліку в міліції, - делінквентні, але ще не злочинці. Такими вони будуть вважатися, якщо потраплять у в'язницю.

Третьою групою поведінки, що відхиляється, є *кримінальна*.

Необхідно зазначити, що коли ми розглядаємо сферу кримінальної поведінки, то мова йде переважно або навіть винятково про професійну злочинність.

Під професійною злочинністю розуміють здійснення злочинів з метою отримання засобів до існування, одержання основного або додаткового прибутку.

Професійна злочинність являє собою відносно замкнуту суспільно небезпечну підсистему, що має низку ознак і характеристик, здатну до самовідтворення кримінальної діяльності.

Найбільш соціально небезпечними є кримінальні злочини. Вони класифікуються за багатьма видами. Загальним показником рівня кримінальної злочинності є кількість зареєстрованих злочинів.

Невиправний збиток економіці країни наносять посадові й так називані господарські та фінансові злочини, що містять: систематичні ухиляння від сплати податків, кримінальні угоди щодо перерозподілу сировини і матеріалів з державних і приватних підприємств, великомасштабні банківські афери. До більш поширених видів господарських і посадових злочинів відносяться: розкрадання майна, одержання хабара, дача хабара, порушення правил охорони праці та ін.

Фахівці все частіше відзначають зростання кримінального професіоналізму. Дестабілізуючий вплив на соціальний стан суспільства здійснює велика кількість активно діючих організованих злочинних співтовариств.

Організована злочинність має такі ознаки (за відсутності власних теоретичних розробок вітчизняні криминологи запозичили їх у американських фахівців):

- наявність двох або більше людей, що об'єдналися для здійснення злочинів;
- усередині групи є певна ієрархія і діють певні норми поведінки;
- в організованій кримінальній структурі є своя матеріально-технічна база, куди входять грошові кошти, автотранспорт, засоби зв'язку й озброєння;
- наявність каналів для відмивання грошей.
- наявність ознак корупції, зв'язків із представниками органів влади і керування, що діють або не діють в інтересах даного угруповання.
- розподіл сфер впливу між окремими групами або за територіальною, або за галузевою ознакою.

На вищій стадії свого розвитку організована злочинність ставить перед собою політичні цілі: проникнення в органи державної влади і керування. Це вже досить небезпечно для стабільного існування соціуму.

У зв'язку з цим використовують термін «політична злочинність», що означає зловживання владою проти свого народу в політичних цілях. Основним і, можливо, найстрашнішим для суспільства проявом політичної злочинності є зрощування державного апарату з організованою злочинністю.

У зв'язку зі сказаним вище має сенс запропонувати деякі викладки російських соціологів щодо даної проблеми, оскільки вони досить актуальні і для України.

На їхню думку, в ХХ столітті Росія переживає третій вибух злочинності. Перший, ймовірно, найістотніший, був результатом Жовтневої революції і громадянської війни, коли відбувався переділ власності, другий – результатом Великої Вітчизняної війни. Сьогодні війни, які можна порівняти з громадянською або Вітчизняною, на території Росії не ведуться, а злочинність піднялася до граничної позначки. Фахівці вбачають основну причину в тому, що після мирної революції початку 90-х років, що зруйнувала СРСР, відбувається активний процес перерозподілу власності. Правда, сьогодні вектор цього процесу протилежний тому, що був у 1917 році, оскільки власність не забирається, а повертається у приватні руки. Оскільки концентрація власності привела до виникнення нового класу багатих і

дуже багатих людей, у злочинців з'явилося благодатне середовище для діяльності, за рахунок чого вони намагаються нажитися.

Таким чином, саме виникнення злочинності, пов'язаної з власністю, найімовірніше, є вторинним процесом. Первинним виступає перерозподіл власності, її перехід від держави до приватних осіб. Обидва процеси є обов'язковими атрибутами більш масштабного явища, що не обійшло в різні часи усі європейські держави, а саме первісного накопичення капіталу.

Цей процес являє собою багат шарове утворення. Верхній його шар - це узаконений переділ суспільного «пирога» і зародження олігархії та класу багатих людей, другий шар – виникнення соціальних паразитів, рекетирів, корупціонерів, криміналу, що намагаються перерозподілити на свою користь значну частину власності, що дісталася заможним людям. Рекетири відбирають гроші силою, а корумповані чиновники – мирним способом (хабарництвом). У результаті первинний і вторинний перерозподіли власності тісно пов'язані й разом з тим є характерними рисами глобального процесу накопичення капіталу.

Формується величезна піраміда корисливих злочинців, які «перекачують» через налагоджені канали і приховані механізми гроші, що продовжують одержувати суб'єкти первинної приватизації. Таку піраміду можна було б назвати «кримінальною пірамідою первісного накопичення капіталу» [1, с. 262-263].

Охарактеризувавши поняття девіації, розглянувши групи поведінки, що відхиляється, необхідно позначити причини і функції девіації.

Для того щоб індивідуальні негативні відхилення від норм набули якості соціальних, необхідні такі умови:

- однакова спрямованість таких відхилень у схожих групах людей в однакових умовах;
- близькість або навіть спільність причин, через які вони виникають;
- наявність певної повторюваності, стійкості названих явищ.

Хоча ми схильні розглядати девіацію з позицій вільного вибору або особистих недоліків індивідів, уся поведінка – девіантна і конформна – створюється суспільством. Необхідно вказати і спробувати пояснити соціальні джерела девіантності:

1. Девіантність розрізняється залежно від культурних норм. Жодна думка і жоден учинок не бувають девіантними за природою, вони стають такими лише відносно певних норм.

2. Люди стають девіантними, коли виявляються такими в очах інших. Оцінка поведінки залежить від того, як оточення сприймає, оцінює і реагує на таку поведінку.

3. Як під установленням, так і порушенням правил слід розуміти соціальну владу. Соціальні норми і їхнє застосування неминуче відбивають соціальну нерівність.

Відхилення від соціальних норм, незважаючи на велике різноманіття, мають деякі загальні причини, що підтримують їхнє існування, а часом призводять до їх зростання й поширення. Хоча всі причини у своєму конкретному виявленні можуть бути різними, а часом і протилежними в різних суспільствах, по суті вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних розбіжностей суспільного розвитку, що порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і призводять до форм поведінки індивідів, які не узгоджуються з існуючою нормативною системою.

Багато норм із різних субкультур часто суперечать одна одній. Неминуче виникають протиріччя між нормами і цінностями. Наприклад, нині у нашому суспільстві існує безліч суперечних один одному нормативних зразків, що сприяють як появі феномена поведінки, що відхиляється, так і його активізації.

Існування в реальному житті великої кількості суперечних норм і невизначеність соціального контролю породжують труднощі при виборі лінії індивідуальної поведінки, що, в свою чергу, призводить до відсутності норм, завдяки чому особистість не має впевненості та надійності у виборі лінії нормативної поведінки.

Отже, основною причиною соціальних відхилень є розбіжність між вимогами нормативної системи та інтересами діючих суб'єктів. А ця розбіжність у своїй основі має соціальний характер.

Різні автори визначають різні причини, що спричиняють соціальні відхилення. Таких причин може бути багато, вони змінюються з розвитком суспільства. Однак головним постійним джерелом девіації, що робить це явище об'єктивним і завжди властивим людському суспільству, є соціальна нерівність можливостей в задоволенні потреб.

При цьому слід взяти до уваги: 1) одним з найважливіших критеріїв прогресивного розвитку, підвищення рівня організованості системи є диференціація і, як наслідок, – посилення соціальної нерівності, що, у свою чергу, призведе до конфліктів і відхилень; 2) у сучасному суспільстві дотепер відбувається процес різкого поглиблення соціальної диференціації; 3) головним у генезисі девіантної поведінки є не сам по собі рівень задоволення матеріальних і духовних потреб, а ступінь розходження, розрив у можливостях їхнього задоволення для різних соціальних груп.

Сто років тому класик соціологічної науки Е. Дюркгейм відзначив, що девіантність – необхідна складова соціальної організації суспільства. На його думку, у девіантності немає нічого аномального. По суті, вона виконує чотири найважливіші функції:

1. Підтверджує культурні цінності та норми. Будучи носіями певної моралі, люди віддають перевагу одним установкам і формам поведінки над іншими. Поняття про чесноту спирається на протилежне – про порок, не може бути добра без зла. Отже, девіантність потрібна для визначення і підтримки моральності.

2. Реакція на девіантність уточнює рамки морального. Вважаючи окремих людей девіантними, суспільство розмежовує належне і неналежне.

3. Реакція на девіантність сприяє соціальному єднанню. Як правило, реакція людей на існуючу девіацію – негативна, у такий спосіб, на думку Дюркгейма, вони постійно підтверджують моральні зв'язки, що їх поєднують.

4. Спонукає до реалізації соціальних змін. Девіантні люди зсувають моральні межі суспільства, пропонуючи альтернативи існуючому положенню справ і спонукаючи до змін. Те, що розцінюється як девіантне в даний період часу, завтра може стати моральною нормою і буде схвалено суспільством.

Типологія соціальних відхилень відбиває розмаїтість цих явищ, дає можливість їхньої класифікації:

- залежно від типу норми, що порушується: право, мораль, правила спілкування. Негативні відхилення поділяються на злочини, інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові) – аморальні вчинки. Від даної класифікації залежить розходження санкцій, що застосовуються, і процедури виявлення і покарання винних;

- за характером норм, що порушуються, виділяють відхилення в національному і міжнародному масштабах;

- залежно від прийняття або неприйняття людиною цілей суспільства і соціально схвалюваних засобів їх досягнення виділяють: конформізм, інновацію, ретризм;

- зв'язок як з об'єктивною, так і суб'єктивною стороною соціальних відхилень: а) поведінка, орієнтована на зовнішнє середовище (екстравертна), вона може бути цільовою, заздалегідь спланованою або афективною (наприклад, сварки в родині); б) поведінка, орієнтована індивідом на самого себе (інтравертивна) – пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія та ін.

5.2. Основні підходи до трактування девіантної поведінки

У соціології девіантної поведінки не існує єдиної точки зору щодо причин і обставин походження девіації.

Якщо узагальнити всі основні підходи, то можна виділити такі: біологічний; психологічний; соціологічний (який містить: теорію аномії; теорію соціальної дезорганізації; культурологічні теорії; теорію наклеювання ярликів; теорію радикальної кримінології).

Біологічний підхід. Італійський лікар Ч. Ламброзо ще в ХІХ столітті знайшов зв'язок між фізичними властивостями людини та її злочинними схильностями. Він указував, що люди схильні до певних типів поведінки за своєю біологічною будовою. На його думку, «злочинний тип» асоціюється з поверненням до більш ранніх стадій людської еволюції.

Розвиваючи цю теорію, американський лікар і психолог У. Шелдон висунув теорію про те, що девіанти мають певну фізичну будову і ці фізичні особливості є причиною девіації. Виходячи з цього посилення він запропонував таку класифікацію людей за будовою їхнього тіла: ендоморфи (люди помірної повноти з м'яким і округлим тілом) товариські, уміють ладити з людьми і схильні потурати своїм бажанням; мезоморфи (відрізняються стрункістю і силою) виявляють схильність до занепокоєння, активні і не занадто чутливі; екторморфи (з тонким і тендітним тілом) схильні до самокопання, наділені підвищеною чутливістю і нервозністю. Саме вони, на думку автора, найбільш схильні до девіації, хоча і не завжди стають злочинцями.

Хоча подібні біологічні пояснення девіації були популярні навіть у ХХ столітті, їх поступово витиснули пізніші дослідження. Останнім часом біологічне пояснення девіації фокусується на аномаліях статевих хромосом (XV) девіанта.

Крім біологічних підходів до аналізу девіантної поведінки активно розробляються психологічні.

Психологічний підхід, як і біологічний, часто пов'язаний з аналізом злочинної поведінки. Мислителі минулого, які намагалися дати психологічне пояснення девіації, підкреслювали важливість аналізу таких загальних станів, як «розумові дефекти», «дегенеративність», «недоумство» і «психопатія». Кримінологи намагалися знайти наукові методи визначення зв'язку між таким станом і злочинною поведінкою. Психоаналітики запропонували теорії, що встановлюють зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психологічними проблемами. Наприклад, відомий психоаналітик З. Фрейд вважав, що девіацію викликають властиві особистості внутрішні конфлікти. Він увів поняття про «потенційних злочинців з почуттям провини», тобто про людей, що бажають бути пійманими і покараними, тому що вони відчують себе винуватими.

Але на підставі тільки однієї психологічної особливості або конфлікту «комплексу» не можна пояснити сутність поведінки індивіда.

Найбільш ймовірне походження девіації пов'язане з наявністю багатьох соціальних і психологічних факторів. Досить аргументованою, на наш погляд, є позиція тих авторів, які дотримуються соціального підходу при поясненні девіації – причиною появи девіантної особистості є порушення процесу її соціалізації.

Соціологічний підхід. Існують різні соціологічні теорії поведінки девіації. Значний внесок у вивчення поведінки, що відхиляється, і особливо злочинності як соціального явища зробив один з основоположників соціології Е. Дюркгейм. Він розглядав явище злочинності в структурі суспільства у зв'язку з поділом праці, трактуючи злочинність як патологічне, але неминуче явище, що незмінно супроводжує розвиток суспільства. На його думку, покарання є реакцією суспільства на порушення стійких соціальних зв'язків, що складаються в процесі поділу праці. Будучи представником

«соціологічного реалізму», при визначенні злочину і покарання він виходив з ціннісно-нормативної структури суспільства, трактуючи злочин як істотне порушення суспільних норм, а покарання – як відповідну захисну реакцію суспільства. Дюркгейм увів у науковий оборот і всебічно досліджував у зв'язку з проблемами злочинності поняття *аномія*.

Це поняття обумовлене ідеєю колективної свідомості, під яким автор мав на увазі сукупність соціальних норм. Злочинність, на його думку, - це виклик колективній свідомості, порушення соціальних норм.

Теорія аномії, висунута Дюркгеймом, була модифікована американським соціологом Р. Мертоном, який розробив свою аномічну концепцію девіації.

Мертон відзначає, що аномія є результатом не свободи вибору, а неможливості безлічі індивідів дотримуватися норм, які вони цілком приймають. Він бачить основну причину труднощів у дисбалансі між культурними цілями і легальними засобами, за допомогою яких ці цілі реалізуються. Головну причину девіації Мертон бачить у розриві між цільовими настановами суспільства і соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. Виходячи з цього, він виділяє такі типи поведінки, що є способами активізації або згасання процесів соціалізації:

- конформність – затверджує поведінку, що відповідає культурним цілям і засобам їхнього досягнення;

- інновація – припускає згоду з цілями, але в той же час заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення;

- ритуалізм як поведінка - акцентує свою увагу, навпаки, на запереченні цілей і прийнятті традиційно схвалюваних суспільством засобів їхнього досягнення;

- ретризм - припускає заперечення мети і засобів її досягнення; найбільше він характерний для індивідів, які знаходяться за межею соціальних інтересів, відмовляються від пошуку безпеки і престижу;

- бунт – означає відчуження від пануючих цілей, стандартів і формування нових цілей і засобів для їхнього досягнення.

Девіація починається з фрустрації, виникнення соціального напруження, неможливості для індивіда реалізувати поставлену мету. Результат - конфлікт людини із соціальним середовищем, зіткнення бажань людини і реальної дійсності, що його не задовольняє. Тоді починаються спроби досягти своїх цілей іншими шляхами, що відхиляються від існуючих норм. У даному випадку має місце безконфліктна девіація. Якщо ж суб'єкти вступають в пряму конфронтацію, боротьбу й у такий спосіб намагаються досягти своїх цілей, то це вже буде конфліктна девіація.

Виходячи зі сказаного вище, виділяють кілька етапів розвитку конфлікту: становлення, формування, розвиток і вирішення конфлікту, післяконфліктний розвиток. Якщо протягом вирішення конфлікту

вимоги ураженої або наступаючої сторони задовольняються, а цілі досягаються, то девіація припиняється, якщо ні, то вона продовжується у формах делінквентної поведінки людини або групи людей.

Теорія соціальної дезорганізації, що обґрунтували Шоу і Маккей, виходить з того, що девіація багатьох видів виникає, коли культурні цінності, норми і соціальні зв'язки відсутні, ослаблені або стають суперечливими.

Ряд соціологів запропонували *культурологічне пояснення девіації*. Так, Селін, Міллер, Сазерленд і ряд інших дослідників бачили причини девіації в конфліктах між нормами субкультури і пануючої культури. Зокрема, Сазерленд розробив теорію диференціальної асоціації – схильність індивіда до конформності або девіантності залежить від кількості контактів з іншими, котрі або заохочують, або відкидають традиційну поведінку. Навчання будь-якому зразку поведінки, традиційному або девіантному, являє собою процес, що насамперед відбувається в групах.

Теорія наклеювання ярликів. Відповідно до цієї теорії – девіантність і відповідність нормам впливають не стільки з людських діянь, скільки з реакції на них інших людей. Підкреслюється відносність девіантності – той факт, що люди здатні визначати одну і ту ж саму поведінку як їм забагнеться.

Соціальне конституювання реальності виявляється варіативним процесом визначення і реакції. Оскільки «реальність» залежить від часу і місця, то те, що в одному суспільстві вважається конформізмом, в іншому може виявитися девіантністю.

Прихильник цієї теорії Г. Беккер у своїй теорії стигматизації стверджував: «Соціальні групи створюють девіацію, оскільки вони створюють правила, порушення яких вважається девіацією; крім того, вони нав'язують ці правила певним людям, яким «наклеюються ярлики» аутсайдерів. З цього погляду девіація є не якість вчинку, який чинить людина, а скоріше, наслідок застосування іншими людьми правил і санкцій проти «порушника»» [8, с.213].

Якщо спробувати узагальнити, то можна сказати, що ця теорія основана на двох основних положеннях. Перше полягає в тому, що девіантною дією вважається не просте порушення будь-якої норми, а фактично будь-яка поведінка, що визначається як девіантна, яка має певний ярлик, що відносить її до цієї категорії. Інакше кажучи, девіація міститься не стільки в самій дії, скільки в реакції інших на цю дію. Друге положення стверджує, що саме наклеювання ярликів продукує або поширює девіацію.

Особливість підходу полягає в тому, що теорія ярликів розглядає девіантність не як внутрішню недисциплінованість девіанта і його психологічну схильність до того, щоб завдавати шкоди оточенню, а як результат соціальних обвинувачень і прояв контролю з боку суспільства за вчинками своїх членів.

Теорія радикальної кримінології (Турк, Квінні, Тейлор, Уолтон, Янг) припускає, що девіація є результатом протидії нормам капіталістичного суспільства.

Незважаючи на всі розходження зазначених теорій, їх поєднує визначення причини девіації як різноманітних соціальних факторів: відсутність норм і розрив між цілями суспільства і способами досягнення цих цілей (теорії аномії); культурні цінності, що спонукають людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); оцінювання людини з точки зору девіації (теорія наклеювання ярликів); розробка законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія).

Слід зазначити, що в найновіших теоріях усе частіше критикується існуючий соціальний лад, автори виходять з необхідності зміни, перетворення й удосконалення не окремих людей, а суспільства в цілому.

Для простоти сприйняття наданого теоретичного матеріалу стосовно підходів до пояснення причин девіації можна навести таблицю з підручника за редакцією Н.П. Осипової "Соціологія".

Таблиця 5.1

Теорії девіації

Тип пояснення девіації	Теорія	Теоретик	Основна ідея
Біологічний	Фізичні риси, пов'язані зі злочинністю. Певна фізична будова, що найчастіше зустрічається у девіантів	Ломброзо, Шелдон	Фізичні особливості є причиною девіації
Психологічний	Психоаналітична теорія	Фрейд	Конфлікти, які властиві особистості, спричиняють девіацію
Соціологічний	Аномія	Дюркгейм	Девіація, наприклад самогубство, відбувається через відсутність норм
	Соціальна дезорганізація	Шоу, Маккей	Девіація багатьох видів виникає тоді, коли культурні цінності, норми й соціальні зв'язки відсутні, ослаблені або стають суперечливими
	Аномія	Мертон	Девіація має місце, коли існує розрив між цілями суспільства та схваленими засобами їхнього досягнення

Закінчення табл. 5.1

Тип пояснення девіації	Теорія	Теоретик	Основна ідея
	Культурологічні теорії	Селлін, Міллер, Сатерленд, Клауорд, Охлін	Конфлікти між нормами субкультури та домінуючою культурою є причиною девіації
	Теорія наклеювання ярликів	Беккер	Девіація своєрідний ярлик, який правлячі групи наклеюють на поведінку слабших груп
	Радикальна кримінологія	Турк, Квінні, Тейлор, Уолтон, Янг	Девіація є результатом протидії нормам капіталістичного суспільства

5.3. Форми девіантної поведінки

До основних форм девіантної поведінки в широкому розумінні слова відносять такі: алкоголізм; наркоманію; злочинність; самогубство; проституцію. Така позиція зустрічається досить часто (наприклад у Я.І. Гілінського і В.С. Афанасьєва [2]). Ми схильні її розділяти і виходячи з цього подаємо найбільш загальну характеристику деяких з названих форм поведінки, що відхиляється.

Алкоголізм. Алкогольні напої відомі людству з давніх часів. Вони виготовлялися з рослин, і їхнє споживання було частиною релігійного ритуалу, яким супроводжувалися свята. Більш-менш дешевий спосіб одержання міцних напоїв був освоєний у XVI ст. Корінні зміни відбулися після відкриття промислового способу одержання етилового спирту. Саме це уможливило масове споживання алкоголю, і в XVIII ст. пияцтво набуло широкого масштабу у таких європейських країнах, як Англія, Німеччина, Швеція та ін.

Приблизно в цей самий час у Росії споживання горілки стає побутовим явищем. Можна сказати, XIX ст. породило, а XX ст. підсилило досить складну проблему для людської цивілізації – проблему алкоголізму.

Фактично алкоголь увійшов у наше життя, став елементом соціальних ритуалів, обов'язковою умовою офіційних церемоній, свят, деяких способів проведення часу, вирішення особистих проблем.

Однак ця соціокультурна традиція дорого коштує суспільству. Як свідчить статистика, 90% випадків хуліганства, 90% зґвалтувань при обтяжуючих обставинах, майже 40% інших злочинів пов'язані з пияцтвом. Убивства, пограбування, розбійницькі напади в 70% випадків відбуваються у нетверезому стані; близько 50% усіх розлучень також пов'язані з пияцтвом.

Вивчати різні аспекти споживання алкоголю і його наслідки надзвичайно складно. У процесі аналізу алкогольної ситуації та її динаміки, як правило, використовують три групи соціологічних показників гостроти алкогольної проблеми і масштабів поширення пияцтва в країні: 1) рівень споживання алкоголю на душу населення і структура споживання; 2) характеристики масової поведінки, що є наслідком споживання спиртного; 3) шкода яку завдавало пияцтво економіці, суспільству.

В історії боротьби суспільства з алкоголізмом можна визначити два напрямки: перший - обмеження доступності спиртних напоїв, скорочення їхнього продажу і виробництва, підвищення цін, посилення жорсткості каральних заходів за порушення заборон і обмежень; другий - поліпшення соціальних і економічних умов життя, зростання загальної культури і духовності, формування в населення безалкогольних стереотипів поведінки.

Прикладом радикального вирішення проблеми алкоголізму стала спроба ввести «сухий закон» на території деяких країн (Англія, США, Фінляндія, Росія), але вони в результаті не досягли своєї мети, тому що наявність алкоголю – не єдина і не головна причина існування алкоголізму.

Для успішного вирішення проблеми подолання пияцтва й алкоголізму необхідно враховувати економічний, соціальний, культурний, психологічний, демографічний, юридичний і медичний аспекти.

Наркоманія. Фахівці розглядають наркоманію як захворювання, що складається з фізичної і психічної залежності від наркотичних засобів, що поступово призводить до глибокого виснаження організму. Усього в світі нараховується близько 240 видів наркотичних речовин рослинного і хімічного походження.

Наркоманія як соціальне явище характеризується ступенем поширення споживання наркотиків або речовин, що до них прирівнюються, і передбачає зловживання наркотиками і хворобливе (звичайне) споживання їх.

Точну кількість українців, що зловживають наркотиками, визначити навряд чи можливо через недосконалість системи соціального контролю. Переважна більшість наркоманів – молоді люди віком до 30 років.

Злочинність. Злочинність як девіація (кримінальна поведінка) докладно розглядалася в першому питанні теми. До сказаного вище слід додати таке.

Після Другої світової війни злочинність у світі стала міжнародною проблемою. Розрахунки демографів показують, що чисельність населення до кінця ХХ століття збільшувалось приблизно на 100 млн на рік, тобто на 1-1,5%, у той час як злочинність збільшувалась на 5%, тобто в 3 - 5 разів швидше [11. с. 95.]

За останні 30 - 40 років вона збільшилася в середньому в 3 - 4 рази, на території колишнього СРСР - у 6 - 8 разів, у США - в 7 - 8 разів, у Великобританії і Швеції – у 6 - 7 разів, у Франції – у 5 - 6 разів, у Німеччині – у 3 - 4 рази, у Японії – у 1,5 - 2 рази і т.д. За даними ООН зростання злочинності у світі складає в середньому 5% на рік [11, с. 94].

Фахівці відзначають кілька тенденцій, що характеризують світову злочинність:

- професіоналізація злочинності;
- інтенсифікація злочинності;
- структурні зміни в напрямку збільшення частки організованої злочинності;
- інтелектуалізація злочинності: поширення нових, раніше невідомих форм і методів злочинної діяльності; витиснення «кримінального» типу зі сфери корисливої злочинності і заміна його іншим типом – «інтелектуальним» злочинцем;
- посилення корисливої спрямованості злочинності;
- збільшення вишуканості, озброєності та технічної оснащеності злочинності;
- зростання частки тяжких злочинів, що супроводжуються насильством і знищенням матеріальних цінностей;
- збільшення корумпованості – зрощування органів влади і кримінальних структур;
- зростання кількості злочинців, які unikли покарання;
- інтенсивне розширення криміногенної соціальної бази за рахунок збільшення маргінального шару люмпенізованих груп населення (безробітних, бездомних та інших категорій людей, що знаходяться за життєвим рівнем за межею бідності);
- криміналізація змісту телепередач і кіноіндустрії в цілому;
- перетворення кримінальної поведінки в невід'ємний атрибут повсякденного життя, особливо молоді.

Однією з пріоритетних задач будь-якого цивілізованого суспільства і його державно-правових інститутів є попередження злочинності і боротьба з нею.

На думку фахівців, моделей суспільного і державного розвитку, в яких немає злочинності, взагалі не існує. Є більш-менш оптимальні моделі суспільно-правового устрою, наприклад японська, де вдало поєднується історичне минуле і сучасна дійсність, національне та інонаціональне, що дозволяє стримувати злочинність. Більшість же країн розвивається через руйнування історично сформованих традиційних форм соціального контролю, що призводить до негативних наслідків, зокрема зростання злочинності.

Самогубство. Суїцид – намір позбавити себе життя, підвищений ризик здійснення самогубства. Ця форма девіантної поведінки пасивного типу є способом відокремлення від життєвих проблем, від самого життя.

У різні епохи й у різних культурах існували свої оцінки цього явища: часто самогубство засуджували (з погляду християнської моралі самогубство вважається важким гріхом), іноді ж можливість самогубства допускали і визнавали у певних ситуаціях (наприклад, самоспалення в Індії (звичай саті) або харакірі самураїв у Японії).

Оцінка конкретних суїцидальних актів багато в чому залежить від мотивів і обставин, особливостей особистості. Дослідження свідчать, що суїцидальну поведінку провокує специфічна комбінація таких характеристик, як стать, вік, освіта, соціальний і родинний стани. Суїцидальна активність має певні часові цикли: весняно-літній пік і осінньо-зимовий спад; зростання кількості самогубств у вівторок і зниження в середу, четверг; кінець тижня – найнебезпечніший для чоловіків.

Співвідношення між чоловіками і жінками самогубцями приблизно 4:1 при самогубствах, які відбулися, і 4:2 при спробах, тобто суїцидальна поведінка чоловіків частіше призводить до трагічного наслідку.

Необхідно зазначити, що ймовірність прояву цієї форми відхилень залежить і від вікової групи. Так, самогубства здійснюються частіше у віці після 55 і до 20 років, спостерігається тенденція молодіння цих показників і самогубцями стають навіть у 10 – 12 років. Світова статистика свідчить, що суїцидальна поведінка частіше виявляється в містах, серед самотніх і на крайніх полюсах суспільної ієрархії.

Безсумнівно, існує зв'язок суїцидальної поведінки з іншими формами соціальних відхилень, у першу чергу з пияцтвом. Судові експерти виявили, що 68% чоловіків і 31% жінок позбавили себе життя, будучи в стані алкогольного сп'яніння.

Як логічне завершення теми необхідно відзначити таке. Будь-яке конкретно-історичне суспільство зацікавлене в збереженні цілісності і стійкості, що забезпечується дотриманням кожним індивідом прийнятих у суспільній системі і соціальних спільностях, групах цінностей і норм поведінки і спілкування.

Життєво важливим для суспільної системи є налагодження соціального контролю за діяльністю окремих індивідів і соціальних спільнот, груп тощо. Під соціальним контролем розуміють нормативне регулювання поведінки людей і їхніх взаємин, що забезпечує саморегуляцію соціальної системи.

Соціальний контроль – елемент діяльності соціальних інститутів, наявність якого забезпечує дотримання індивідами соціальних норм, правил діяльності та соціальних обмежень. Такий спосіб регулювання людської життєдіяльності сприяє відтворенню певного типу відносин у соціальних спільностях, шарах, стабілізації суспільства в цілому.

Запитання для самостійного вивчення

1. Що таке конформізм і девіація, у чому їхній зв'язок і суперечливість?
2. Як співвідносяться між собою девіантний, делінквентний і кримінальний типи поведінки?
3. Назвіть і охарактеризуйте причини високого рівня делінквентної поведінки серед підлітків порівняно з іншими віковими групами.
4. Що соціологи розглядають як абсолютну норму виходячи з характеристик норм поведінки?
5. Чи здатне суспільство, з позицій Е. Дюркгейма, коли-небудь звільнитися від девіантності? Чому?
6. Яку роль відіграє соціальний контроль у подоланні проблем девіації?
7. Розгляньте шляхи подолання і корекції соціальних відхилень.

Контрольні запитання

1. Що означає в найбільш загальному вигляді поняття «девіація»?
2. Культурний релятивізм – характерна риса девіантної поведінки. Поясніть, чому?
3. Відхилення від норми як негативне і як позитивне явище.
4. Виділіть основні причини існування такого явища, як девіація.
5. Які функції девіації в суспільстві?
6. Назвіть основні підходи до трактування девіантної поведінки. Охарактеризуйте їх.
7. Розгляньте алкоголізм як форму поведінки, що відхиляється.
8. Охарактеризуйте наркоманію як форму поведінки, що відхиляється.
9. Розгляньте злочинність як форму поведінки, що відхиляється.
10. Розгляньте суїцид як форму поведінки, що відхиляється.

Література

1. Бачинин В.А. Антропосоциология аномативного поведения //Общественные науки и современность. - 2001. - № 3.
2. Гилинский Я.И., Афанасьев В.С. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: Учеб. пособие.- Спб., 1993.
3. Кудрявцев В.Н. Механизм социальной деформации // Вопросы философии. – 1989. - № 11.
4. Парсонс Т. О социальных системах. – М., 2002. – Гл. 7. Девиантное (отклоняющееся) поведение и механизмы социального контроля.

5. Покосов В.В. Стабильность общества и система предельно–критических показателей его развития // Социологические исследования. – 1998. - № 4.
6. Современная западная социология: Словарь. – М., 1990.
7. Тайбаков А.А. Преступная субкультура // Социологические исследования. – 2001. - № 3.
8. Смелзер Н. Социология. - М., 1994.
9. Кравченко А.И. Социология: Учеб. пособие для студентов вузов. - М., 1997.
10. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
11. Лунев В. В. Преступность в XXI веке (методология прогноза) // Социологические исследования. – 1996. - № 7.

Тема 6: «Методика і техніка проведення соціологічного дослідження»

1. Соціологічне дослідження і його різновиди.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Основні методи збору соціологічної інформації.
Співвідношення кількісних та якісних методів в соціології.

6.1. Соціологічне дослідження і його різновиди

Соціологічне дослідження - це система методів, призначених для одержання достовірної соціологічної інформації, що визначається як знання про різнобічність громадського життя. Соціологічне дослідження - це комплекс заходів, спрямованих на практичне вирішення соціальних проблем.

У цілому соціологічні дослідження можна розділити на теоретичні та теоретико-прикладні. Найчастіше у майбутньому Вам доведеться стикатися з іншим типом досліджень, які мають замовлений характер. У такого роду дослідженнях найважливішим етапом роботи є підготовка ескізу дослідження.

Ескіз проекту дослідження дозволяє: уточнити предмет дослідження; визначити реальну вартість витрат і ресурсів; погодити питання, які можуть стати предметом суперечки по закінченні дослідження.

Ескіз проекту дослідження містить такі основні пункти:

1. Інформаційні потреби.
2. Програма дослідження.
3. Генеральна сукупність і вибірка.
4. Інструментарій (анкета, опитний лист, щоденник спостереження, документ тощо)
5. Збір інформації.
6. Обробка та аналіз даних.
7. Звіт (оформлення результатів дослідження).
8. Потреби та ресурси.
9. Графік і кошторис.
10. Загальна вартість дослідження.

Емпіричні дослідження (соціологічні, маркетингові) мають такі специфічні риси. Дослідницькі цілі є суцільно прагматичними. Гіпотези, що підлягають перевірці, задає дослідникові замовник. Замовник звертається до дослідника, щоб зменшити ризик від ухвалення рішення в умовах високої невизначеності. Дослідження не можуть дати замовнику точну та достовірну відповідь, що знижує ступінь ризику до нуля. Вони можуть лише зменшити ступінь невизначеності. Будь-яке конкретне емпіричне (соціологічне або маркетингове) дослідження завжди жорстко обмежується в коштах і лімітується у

часі. У зв'язку з цим метою досліджень є одержання не максимально достовірного результату, а результату, що вважається максимально достовірним при заданому обсязі коштів. Це потребує від дослідника дуже жорсткого розміщення пріоритетів. Робота в умовах обмеженого бюджету та часу трудомістка, але А. Гольдман і С. Макдональд вважають, що така специфіка має досить корисний дисциплінуючий вплив на дослідника. Можна виділити чотири головних етапи соціологічного дослідження:

1. Підготовчий. Протягом цього етапу виконується ескіз дослідження, ідентифікується проблема, визначаються об'єкт і предмет дослідження, його мета та завдання, формується робоча гіпотеза, розробляється інструментальна база, планується кошторис матеріальних витрат.

2. Етап планування програми дослідження, на якому складаються програма і бюджет дослідження, планується вибірка, визначаються методи, інструментальна база.

3. Етап реалізації дослідження, протягом якого проводиться (за необхідності) пілотажне дослідження, здійснюються підбір і підготовка персоналу, вибір форми його контролю, власне польовий етап, тобто етап збору інформації.

4. Етап обробки та аналізу інформації, що містить підготовку первинної інформації до комп'ютерної обробки: редагування і кодування даних; обробку та аналіз інформації; підготовку аналітичного звіту, формування висновків і рекомендацій.

Види соціологічного дослідження. Залежно від глибини аналізу і цілей дослідження розрізняють пошукове, описове, тестове, прогнозне, пілотажне (розвідувальне), аналітичне. Частіше виконуються пілотажні (розвідувальні), описові, аналітичні (каузальні) дослідження.

Пілотажне дослідження - це попереднє дослідження. Застосовується в ситуації, коли предмет дослідження мало вивчений, для уточнення гіпотез і завдань, відпрацьовування дослідницьких методик.

Описове дослідження - дослідження, метою якого є одержання емпіричних даних і описових характеристик про предмет.

Аналітичне дослідження - дослідження, метою якого є визначення причинно-наслідкових зв'язків елементів, характеристик об'єкта.

За видом використовуваних джерел інформації розрізняють польові та кабінетні дослідження. Найпоширенішим видом соціологічного дослідження є *польове дослідження*, що припускає безпосереднє і всебічне вивчення будь-якого соціального факту в природних, звичних для об'єкта умовах.

В соціологічній практиці поширені такі види польового дослідження, як *пілотажне*, про яке мовилося вище (пілотажним може

бути як самостійне дослідження, так і етап польового дослідження), *панельне, лонгітюдне* та ін.

З метою перевірки методики, процедур і методів організації масового польового дослідження, а також перевірки якості інструментарію для збору первинної соціологічної інформації проводиться *пілотажне* (від англ. pilot - дослідна установка) або *пробне дослідження*. У процесі пілотажного дослідження встановлюється не тільки валідність (від англ. valid – той, що має чинність, обґрунтований), тобто обґрунтованість конкретних методик збору первинної соціологічної інформації, але й з'ясовується обсяг можливих втрат і перекручувань інформації в результаті різних обставин, які не були враховані при розробці програми і визначенні методик дослідження.

Якщо передбачається вивчення динаміки певного соціального об'єкта в часі, то в цьому випадку здійснюється *панельне дослідження* (від англ. panel - список). Це повторне соціологічне дослідження, яке виконується за однією і тією ж програмою і методикою з певним часовим інтервалом. Панельне дослідження призначене для слідкування і аналізу впливу зміни зовнішнього середовища на зміну характеристик об'єкта дослідження. Зараз найчастіше цей вид польового дослідження називають *моніторингом* (від англ. monitoring - перевіряти, контролювати, попереджувати).

Різновидом повторного польового дослідження є *лонгітюдне дослідження* (від англ. longitude - довгота). Цей вид дослідження припускає тривале періодичне обстеження тих самих соціальних об'єктів. Лонгітюдне дослідження може бути проведене при аналізі життєвого циклу людини (поведінка, мотиви, ціннісні орієнтації людини вивчаються в певні періоди її життя), при вивченні динаміки родин, навчальних груп, а також поведінки окремої особистості в таких соціальних процесах, як міграція, соціальна мобільність, соціалізація. Даний вид дослідження дозволяє вивчити структурні зміни суспільства в різні історичні епохи. Тому його іноді називають *генетичним дослідженням* (від грецьк. genesis - походження).

Залежно від динаміки проведення розрізняють *точкові (разові) й повторні дослідження*. *Точкові дослідження* подають інформацію про стан об'єкта в момент вивчення, повторні - спрямовані на вивчення об'єкта в динаміці.

До *повторного*, в свою чергу, відносяться вже згадані *панельні та лонгітюдні; кагортні*, у процесі яких вивчаються більш специфічні сукупності протягом певного часу; *трендові*, коли вивчаються ті ж самі об'єкти, що належать до якоїсь сукупності, через рівні проміжки часу.

Залежно від величини вибірки розрізняють *суцільні та вибіркові дослідження*. У випадку вибіркового дослідження вивчається частина генеральної сукупності, а отримані результати поширюються на всю генеральну сукупність.

За територіальним обхватом розрізняють регіональні, національні, міжнародні дослідження; за використаними методами і характером одержуваних результатів - кількісні або якісні дослідження.

6.2. Програма соціологічного дослідження

Програма соціологічного дослідження — це документ, в якому викладено теоретико-методологічні передумови (загальна концепція) відповідно до основних цілей і гіпотез дослідження із вказівкою правил процедури, а також логічної послідовності операцій для перевірки гіпотез.

Програми підрозділяються на такі види:

- залежно від мети: предметні, викликані стиканням інтересів у тій або іншій групі, і гносеологічні, викликані нестачею інформації про об'єкт дослідження;
- залежно від масштабу поширення: загальнонаціональні, регіональні, міські, районні;
- залежно від глибини протиріччя: однопланові, що зачіпають одну сторону відносин, системні, що спричиняють дисбаланс у всій системі.

Програма емпіричного дослідження звичайно містить *теоретико-методологічну і методичну частини*.

Теоретико-методологічна частина програми дослідження містить: визначення проблеми дослідження та проблемної ситуації, визначення об'єкта та предмета дослідження, визначення мети та завдань дослідження, інтерпретацію та операціоналізацію основних понять, формування гіпотез.

- Визначення проблеми дослідження та проблемної ситуації. Проблемна ситуація – соціальне протиріччя між усвідомленням науково-пізнавальної або практичної потреби та незнанням засобів її задоволення. Проблема розрізняється відповідно до мети дослідження: гносеологічного (логіко-пізнавального) і предметного характеру. Гносеологічні проблеми - це проблеми, викликані нестачею інформації про стан, тенденції зміни соціальних явищ і процесів. Предметні проблеми – це протиріччя, спричинене стиканням інтересів тієї або іншої групи населення, соціальних інститутів.

- Визначення об'єкта та предмета дослідження. Об'єкт дослідження в широкому розумінні - це носій тієї або іншої соціальної проблеми, певна соціальна реальність, що не залежить від дослідника. Предмет дослідження - властивості, відносини та процеси даної реальності (тобто даного об'єкта), які відокремлено дослідником для цілеспрямованого вивчення.

- Визначення мети та завдань дослідження. Мета дослідження - це очікуваний кінцевий результат дослідження, завдання

формулюються відповідно до його мети і гіпотез і являють собою пошук відповіді на запитання: які шляхи вирішення досліджуваної проблеми?

- Інтерпретація та операціоналізація основних понять. “Основні поняття” - це абстрактні поняття, що використовуються при аналізі, наприклад “дисципліна праці”. На цьому етапі здійснюються процедури, що деталізують поняття до такого рівня, щоб можна було перевірити гіпотезу емпірично. Ці процедури виконуються у два етапи: *інтерпретація* - переклад термінів на мову, що підлягає виміру, тобто створення більш точних, спрощених понять; *операціоналізація* - розділення поняття на складові. Існує два види операціоналізації: структурна (розчленування на складові елементи) і факторна (розчленування за передбачуваними причинами).

- Формування гіпотез. Гіпотеза - це обґрунтоване припущення про структуру соціального об'єкта, характер зв'язків між елементами, фактори, які визначають ці зв'язки. Висування гіпотез визначає логіку всього процесу дослідження.

Гіпотези розрізняються за своїми пізнавальними функціями і за об'єктами дослідження.

1. За функціями у пізнавальному процесі розрізняють *описові* та *пояснювальні* гіпотези. *Описова* гіпотеза — це припущення про властивості досліджуваного об'єкта. *Описові* гіпотези можуть висуватися з метою виявлення складу або структури об'єкта, розкриття механізму або процедурних особливостей його діяльності, визначення функціональних характеристик об'єкта. *Пояснювальна* гіпотеза — це припущення про причини виникнення об'єкта досліджень.

2. За об'єктом дослідження розрізняють *загальні* та *окремі* гіпотези. Загальною гіпотезою називають обґрунтоване припущення про закономірні зв'язки і емпіричні залежності. Загальні гіпотези відіграють роль “будівельних лісів” у розвитку наукових знань. Будучи доведеними, вони стають науковими теоріями і є значним внеском у розвиток наукових знань. *Окрема* гіпотеза — це обґрунтоване припущення про походження і властивості одиничних фактів, конкретних подій і явищ.

Поряд з термінами «загальна гіпотеза» і «окрема гіпотеза» у науці використовується термін «*робоча гіпотеза*». *Робоча гіпотеза* — це висунуте на перших етапах дослідження припущення, що є умовним припущенням, яке дозволяє згрупувати результати спостережень і дати їм первісне пояснення. Специфіка робочої гіпотези полягає у виконанні функції першого систематизатора фактів. Подальша роль робочої гіпотези двояка. Не виключається, що з робочої вона може перетворитися в стійку плідну гіпотезу. Разом з тим вона може бути замінена іншими гіпотезами, якщо буде встановлена її несумісність із новими фактами.

Вимоги, що ставляться до гіпотез:

1. Гіпотеза не має містити не перевірених понять.
2. Гіпотеза не мусить бути надто складною.
3. Гіпотеза має бути несуперечливою. Це означає, що припущення не повинне суперечити вихідному емпіричному матеріалу, а також містити внутрішніх протиріч.
4. Гіпотеза має бути такою, що принципово перевіряється. Принципова неперевірність гіпотези робить її вічно проблематичною та унеможливорює перетворення в достовірне знання.
5. Гіпотеза має бути повною, тобто емпірично і теоретично обгрунтованою. Імовірність гіпотези залежить від ступеня її обгрунтованості та визначається за допомогою кількісних або якісних оцінних стандартів.
6. Пізнавальна цінність гіпотези визначається її *інформативністю*, що виражається в прогнозованій і пояснювальній чинності гіпотези, тобто в її здатності передбачати, де і як відшукати нові, ще не відомі факти і дати їм раціональне пояснення.

Методична частина програми дослідження містить: необхідний для визначення генеральної та вибіркової сукупності дослідження, методів збору інформації, інструментів, методів логічної обробки даних та їхнього аналізу.

Генеральна та вибірка сукупність. Репрезентативність вибірки. Типи вибірок і процедури відбору

Генеральна сукупність – це об'єкти, які територіально і у часі локалізовані та на які будуть поширюватися висновки. *Вибіркова сукупність* - це частина генеральної сукупності за суворо заданими правилами. Елементи вибірки називаються одиницями аналізу (можуть бути індивіди і групи). Термін «вибірка» має двояке значення. Це і процедура відбору елементів досліджуваного об'єкта, і сукупність елементів об'єкта, вибрана для безпосереднього дослідження.

Сукупність всіх елементів об'єкта соціологічного дослідження називається *генеральною сукупністю*. Частина генеральної сукупності, добрана для безпосереднього вивчення, визначається як *вибірка сукупність*, що називають вибіркою.

Побудова вибірки зводиться до вирішення трьох основних проблем:

1. Визначення *обсягу вибірки* – кількість людей, яких слід опитати для одержання якісної інформації. Кількість об'єктів генеральної сукупності N значно перевищує обсяг вибірки n . Наприклад, якщо з 1000 деталей добрано для обстеження 100 деталей, то обсяг генеральної сукупності $N = 1000$, а обсяг вибірки $n = 100$.

2. Визначення типу вибірки - побудова конкретної схеми процедури відбору.

3. Оцінка якості вибірки - визначення, з якою ймовірністю і ступенем точності результати дослідження вибіркової сукупності можна буде переносити на ту або іншу частину населення.

Почнемо з якості інформації. Визначення якості вибірки містить опис ряду вимог, що дозволяють оцінити валідність, надійність і репрезентативність вибіркової сукупності стосовно об'єкта дослідження.

Надійність і валідність – основні параметри визначення якості інформації. Під *надійністю* розуміють певну гарантію, що отриманий результат правильно відображає досліджувану реальність.

Валідністю (обґрунтованістю) інформації називається підтвердження того, що досліджувалися саме ті явища, які соціолог припускав досліджувати. Надійність інформації на етапі формування вибірки забезпечується урахуванням випадкових помилок. Випадкові помилки вибірки неминучі внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Якщо із загальної сукупності відбирати деяку її частину випадковим чином, то на основі теорії ймовірності можна визначити величину, на яку може відхилитися значення ознаки у вибірці стосовно даного значення сукупності в цілому. Ця величина називається *випадковою помилкою, або помилкою вибірки*. При надійній вибірці ймовірність помилки становить 3...5%. Записується це таким чином: $P = 0,05 - 0,03$.

Основним емпіричним критерієм надійності є *стабільність результатів*, що характеризує властивість одержувати дані з тим самим результатом у різних дослідженнях, проведених в однакових умовах.

Репрезентативністю називається властивість вибіркової сукупності відтворювати характеристики генеральної. Вибіркова сукупність буде репрезентативною (представницькою), якщо вона відображає структуру, істотні властивості та характеристики генеральної сукупності, тобто представляє її зменшену модель. Репрезентативність забезпечується: дизайном вибірки (стратегією та процедурами її формування) і розрахунком мінімального обсягу вибірки. *Дизайн* - це спосіб проектування вибірки, що визначається характеристиками генеральної сукупності та цілями дослідження.

Відхилення вибіркової сукупності від генеральної за будь-якими основними характеристиками називається *помилкою репрезентативності*: чим більше величина цих відхилень, тим більше помилка репрезентативності. Основне завдання дослідника - урахувати помилку репрезентативності та випадкові помилки при інтерпретації та узагальненні результатів дослідження.

З метою мінімізації помилок необхідно враховувати такі вимоги:

- групи мають розрізнятися за основними диференціюючими ознаками;
- за всіма іншими параметрами (стать, вік, рівень освіти, рід занять тощо) групи мусять бути максимально ідентичними.

В емпіричній соціології є два основних підходи, що визначають тип вибірки: ймовірний та цілеспрямований. Ймовірний відбір краще здійснювати в тих випадках, коли дослідник має можливість скласти повний список одиниць відбору, а цілеспрямований - коли дослідник має відомості про характеристики.

Ймовірні вибірки. В емпіричній соціології прийнято вважати, що ймовірність очікуваної події - це відношення кількості очікуваних подій до кількості всіх можливих подій. Типи ймовірних вибірок:

1. *Одноступінчаста випадкова вибірка.* Ймовірний підхід нерідко називається випадковим, або стохастичним, оскільки мається на увазі випадковий відбір одиниць спостереження із загального переліку одиниць генеральної сукупності. Основне правило при випадковому відборі – рівна ймовірність кожної одиниці генеральної сукупності потрапити у вибірку.

2. *Багатоступінчаста випадкова вибірка.* У цій вибірці генеральна сукупність розбивається на підсукупності - одиниці відбору, з їхнього числа на першому етапі у випадковому порядку відбирається частина підсукупностей, і з відібраних підсукупностей відбираються одиниці спостереження.

3. *Механічна, або систематична, вибірка.* Всі елементи зводяться в єдиний список і з нього через рівні інтервали вибирають певну кількість респондентів. Крок відбору дорівнює величині генеральної сукупності, поділеної на величину вибіркової сукупності. Наприклад, генеральна сукупність становить 2 тис. чоловік, а вибірка - 200. Отже, крок при відборі респондентів дорівнюватиме 10, тобто кожен десятий з генеральної сукупності буде включений у вибірку сукупність. Якщо ж генеральна сукупність має ще значніші розміри, то для визначення вибіркової сукупності використовується таблиця випадкових чисел.

4. *Районована (стратифікована) вибірка.* Попереднє угруповання одиниць генеральної сукупності за типами, що розрізняються.

5. *Кластерна, або гніздова, або серійна, вибірка.* Даний тип вибірки протилежний районованій вибірці. Якщо при районованій вибірці дослідник виділяє різнотипні підсукупності, то при гніздовій - генеральна сукупність розбивається на однотипні групи ("гнізда"), всередині яких утримуються різноманітні одиниці спостереження.

Цільові, або цілеспрямовані, вибірки. В основу даних вибірок покладено статистичні дані опису об'єкта дослідження з найбільш

значущих характеристик генеральної сукупності. Як джерело інформації з опису об'єкта дослідження використовують дані державної статистики, результати попередніх опитувань і досліджень. Типи цілеспрямованих вибірок:

1. *Типова вибірка*. Відбір одиниць здійснюється не випадково. Дослідник свідомо відбирає те або інше "гніздо" (населений пункт, підприємство, школу, виборчу діляницю тощо), але при цьому він керується головним чином тим, що це "гніздо" було найбільш типовим серед всіх одиниць репрезентації. Типовість об'єкта може встановлюватись як розрахунковим способом, так і за експертними оцінками компетентних осіб.

2. *Квотна, або пропорційна, вибірка*. Основу вибірки становлять відомості про найбільш важливі пропорції генеральної сукупності, наприклад, розподіл за віковими і професійними групами, статтю, національністю, типом населеного пункту тощо. За даними пропорціями, виходячи із загального обсягу вибіркової сукупності, обчислюють відповідні квоти, які розподіляються серед інтерв'юєрів. Існує два види техніки квотного відбору. Перша полягає в тому, що пропорції записуються у вигляді одновимірних розподілів за кожним з параметрів; після відбору кожної одиниці її параметри виключаються з подальшого відбору. Інша техніка передбачає підготовку багатовимірної таблиці (бланка квот), в якій всі необхідні пропорції перетинаються.

3. *Стихійна* вибірка застосовується в основному в пілотажних дослідженнях і припускає *відбір "першого стрічного"*. Ілюстрацією даного методу можуть бути поштові опитування читачів періодичної преси або опитування покупців, що купують той або інший товар. Оскільки в цьому випадку ускладнюється оцінка репрезентативності вибірки, висновки дослідження поширюються лише на опитану сукупність.

До стихійного відбору відноситься і *метод "сніжної купи"*, коли пошук одних респондентів здійснюється за підказкою інших. Наприклад, необхідно опитати з будь-якої проблеми 200 чоловік, але відомі адреси лише десяти чоловік, за підказкою яких триває пошук інших респондентів до досягнення необхідного обсягу вибіркової сукупності.

Метод головного масиву зручний у пілотажних дослідженнях для з'ясування будь-якого контрольного питання. При використанні даного методу обсяг вибіркової сукупності становить 60 - 70% від обсягу вибіркової сукупності.

Наприкінці опису типів вибірок необхідно відзначити, що в дійсності в дослідженнях не застосовується окремо той або інший тип вибірки. Звичайно вибірки є багатоступінчастими, що містять кілька

етапів, кожний з яких визначається тим або іншим типом вибірки. Одноступінчасті вибірки зустрічаються вкрай рідко.

Опис методів збору інформації припускає обґрунтування вибраних методів і методик, фіксацію основних елементів інструментарію. Докладний виклад цього матеріалу подано у наступному розділі даної теми.

6.3. Головні методи збору соціологічної інформації. Співвідношення кількісних і якісних методів у дослідженні

Усі методи збору інформації в соціологічних дослідженнях можна розділити на дві великі групи: кількісні та якісні.

Кількісні дослідження призначені для вивчення об'єктивних, кількісно вимірюваних характеристик поведінки людей. Кількісні дослідження є переважно описовими. Обробка інформації в таких дослідженнях здійснюється за допомогою впорядкованих кількісних процедур. До вибірки в кількісних дослідженнях ставляться певні вимоги, що базуються на теорії ймовірності та математичній статистиці. У зв'язку з цим можна переносити висновки, які отримані на основі вивчення вибіркової сукупності, на всю генеральну сукупність. До кількісних методів збору інформації відносяться опитування, спостереження, аналіз документів та експеримент.

Якісні дослідження призначені для одержання глибинної інформації. Якісне дослідження можна назвати інтерпретаційним. Воно дозволяє одержати інформацію про мотиви поведінки, установки людей, тобто одержати відповідь на запитання: "Чому?". Вимоги до вибірки та математичного підтвердження вірогідності отриманої інформації до таких досліджень незастосовні. До якісних методів збору інформації відносяться фокусоване групове інтерв'ю, глибинне інтерв'ю, тести, аналіз протоколу, проєкційні методи, біографічний метод.

Кількісні та якісні дослідження не можна протиставляти, тому що вони взаємозалежні та доповнюють одне одного. Тільки при такому підході до їхнього застосування можна одержати достовірну інформацію. Результати якісних досліджень можуть бути переведені в кількісну форму за допомогою, наприклад, такого кількісного методу, як контент-аналіз. При проведенні кількісних досліджень часто використовують якісні технології одержання інформації (асоціації, незакінчені пропозиції, питання-пастки тощо). Проте необхідно пам'ятати, що кількісні та якісні методи мають свої специфічні дослідницькі цілі, призначення, кращі об'єкти вивчення.

Якісне дослідження – це процес відкриття, тоді як кількісне – це процес доказу та підтвердження. Основні відмінності якісних методів від кількісних наведено в табл. 6.1.

Спостереження – це метод збору первинної інформації, при якому відбувається спрямоване, систематичне, безпосереднє

візуальне, слухове сприйняття (простежування) та реєстрація значущих для дослідження ситуацій, фактів, що піддаються контролю та перевірці. Особливістю цього методу в соціології є безпосередній особистий контакт дослідника з досліджуваним об'єктом (явищем). Найчастіше даний метод застосовується в лонгітюдних і монографічних дослідженнях.

Таблиця 6.1

Порівняння кількісних і якісних методів соціологічних досліджень

№ п/п	Підстави для порівняння	Кількісні методи	Якісні методи
1	Мета застосування	Макросоціологічне дослідження	Мікросоціологічне дослідження
2	Мета застосування	Дати пояснення причин досліджуваного явища	Виявлення суті досліджуваного явища
3	Дослідницькі завдання	Виміряти параметри явища Установити взаємозв'язок між окремими параметрами	Виявити картину явища Концептуалізувати явище, інтерпретувати його
4	Позиція дослідника	“Сторонній” спостерігач	“Співчуваючий” учасник
5	У центрі уваги дослідників	Соціальні структури та інститути Об'єктивні фактори Загальні соціальні процеси	Людина Суб'єктивні фактори Особливі, окремі процеси
6	Дослідницькі гіпотези формулюються	До початку збору даних	У міру оволодіння даними
7	Дослідницькі інструменти	Розробляються до польового етапу Формалізовані, багато в чому однакові для всіх дослідників	Визначаються як до польового етапу, так і протягом його виконання Неформалізоване, відображають індивідуальний дослідницький досвід
8	Дослідницькі процедури	Стандартизовані; передбачається їхнє дублювання	Менш стандартизовані; дублюються рідко
9	Одиниці аналізу	Факти, події, акти поведінки	Суб'єктивні значення фактів для особи
10	Логіка аналізу	Дедуктивна: від абстракції до фактів шляхом операціоналізації понять	Індуктивна: від фактів до концепцій
11	Основні засоби аналізу	Класифікація шляхом ототожнення випадків статистичними засобами Систематизація	Опис випадків без їх ототожнення шляхом узагальнення певних помилок Уявлення
12	Дані дослідження, подані у вигляді	Статистичні розподілення, шкальні показники, індекси	Документи, інтелектуальні продукти групових дискусій

№ п/п	Підстави для порівняння	Кількісні методи	Якісні методи
13	Валідність (надійність) отримується достовірним	Повторенням установлених зв'язків	Опис випадків і виявлених точок зору
14	Стиль дослідження	Жорсткий, холодний	М'який, теплий

За ступенем участі дослідника в досліджуваному процесі спостереження може бути простим (невключеним) і включеним. При простому (невключеному) спостереженні соціолог реєструє події “з боку”, не беручи участі у діяльності тієї групи, яку він обстежує.

Включене спостереження припускає входження дослідника в те середовище, події та процеси, які він вивчає, тому він аналізує їх “з середини”. За умовами організації спостереження розділяються на польові (спостереження в природних умовах) та лабораторні (в експериментальній ситуації). Інструментаріями методу спостереження є картка спостереження, в якій вказується інформація про спостережувані особи; протокол спостереження - це розширений варіант картки; щоденник спостереження - документ, в якому систематично реєструються відомості в процесі спостереження.

Аналіз документів. У соціології будь-яка інформація, зафіксована в друкованому або рукописному тексті, на фото або кіноплівці, називається *документальною*. Класифікація видів документів проводиться на різних підставах: за засобами фіксації (аудіо-відеозапис, текстові тощо); за статусом або авторством (офіційні або неофіційні); за ступенем персоніфікації (особові та безособові); за функціями (інформативні та регулятивні); за змістом (історичні, правові, економічні); за джерелом інформації (первинні та вторинні).

Виділяються два основні методи аналізу документів: неформалізований (традиційний) і формалізований (контент-аналіз). *Традиційний* аналіз - це якісний аналіз документів. Необхідність у цьому виді аналізу обумовлена тим, що більшість документів не призначена спеціально для дослідницьких цілей соціолога. Якщо виникне потреба в рамках традиційного аналізу, можуть використовуватись спеціалізовані документи: психологічні, юридичні, лінгвістичні тощо. Цей метод припускає висування гіпотез, логіки тексту, обґрунтованості та вірогідності відомостей, що наводяться.

Контент-аналіз (від англ. contents - зміст) дозволяє перевести в кількісні показники масову текстову, фонетичну інформацію (листи, газети, передачі телебачення і радіо, фото- і кіно-матеріали) з наступною її статистичною обробкою. Контент-аналіз застосовується за наявності великих масивів документальних джерел, не доступних традиційному аналізу. Контент-аналіз починається з виявлення

змістовних одиниць (або одиниць аналізу), якими можуть бути окремі слова (терміни, географічні назви, імена політичних діячів тощо), тема, виражена в змістовних абзацах, частинах текстів, статтях, жанр публікацій. Одиниці аналізу можуть збігатися або не збігатися з одиницями рахунку, що є кількісною характеристикою змістовних одиниць. Для реєстрації одиниць рахунку розробляється спеціальна кодувальна картка. Контент-аналіз має велике значення при аналізі відкритих питань анкет та інтерв'ю.

Експеримент. До числа найбільш своєрідних і складних методів збору соціологічної інформації відноситься експеримент. Експеримент найкраще проводити у відносно однорідних умовах, спочатку в невеликих (до декількох десятків) групах опитуваних.

Експерименти розрізняються як за характером експериментальної ситуації, так і за логічною структурою доказу гіпотез. За характером експериментальної ситуації експерименти розподіляються на «*польові*» - об'єкт дослідження перебуває в природних умовах свого функціонування, і *лабораторні*, в яких експериментальні групи формуються штучно.

За логічною структурою доказу гіпотез розрізняють лінійний і паралельний експерименти. *Лінійний експеримент* відрізняється тим, що аналізу піддається та сама група, що є контрольною. У *паралельному експерименті* одночасно беруть участь дві групи: контрольна та експериментальна. Їхній склад має бути ідентичним за всіма характеристиками (як основними, так і нейтральними). Характеристики контрольної групи залишаються постійними протягом усього періоду експерименту, а експериментальної - змінюються.

Опитування - це спосіб одержання інформації в запитувально-відповідній формі про суб'єктивний стан людей, мотиви їх вчинків, думки, відношення до подій, про потреби та наміри. Докладніше про різновиди та процедури опитних методик і якісних методів викладено в окремих питаннях лекції. У соціологічних дослідженнях застосовуються чотири різновиди опитування: анкетування, інтерв'ю, експертне опитування, соціометричне опитування.

Інтерв'ю (від англ. interview - бесіда, зустріч) – це цілеспрямована, проведена за певним планом бесіда, що припускає прямий контакт інтерв'юєра (того, хто ставить запитання) з респондентом (тим, хто на них відповідає) в усній формі. При цьому інтерв'юєр записує відповіді або на магнітофон, або фіксує їх на папері.

За технікою проведення розрізняють вільні (нестандартизовані), формалізовані (стандартизовані) і напівформалізовані інтерв'ю. *Вільні (нестандартизовані)* інтерв'ю основані на вільному діалозі без строгої деталізації запитань. Різновидами вільного (нестандартизованого) інтерв'ю є фокусоване інтерв'ю, що відноситься до якісних методів. *Формалізоване інтерв'ю* припускає наявність

заздалегідь сформульованих запитань, їхньої послідовності і можливі варіанти відповідей. Проведення *напівформалізованого інтерв'ю* допускає формулювання додаткових, уточнюючих запитань поряд із заздалегідь розробленими.

Експертне опитування (від лат. *expertus* - досвідчений) припускає одержання інформації про об'єкт дослідження від фахівців-професіоналів. Відбір експертів виконується за рівнем їхньої компетенції. Кількість опитаних у цьому виді опитування коливається від декількох чоловік до декількох десятків людей. Як правило, експертні опитування застосовуються в пілотажних дослідженнях, спрямованих на уточнення гіпотез, розробку прогнозу.

Соціометричне опитування (від лат. *socius* - загальний і гр. *metron* - міра) - кількісний вимір та аналіз структури стосунків у малих групах. У ситуаціях, як правило, вигаданих, респондентам пропонується зробити вибір, кого із членів групи хотілося би бачити як партнерів у певній ситуації, а кого – ні, внаслідок чого виконується аналіз кількості позитивних і негативних виборів для кожного члена. За допомогою соціометрії можна виявити ступінь згуртованості або роз'єднаності в групі, визначити позиції кожного її члена з погляду симпатій або антипатій, визначивши при цьому “лідера” та “аутсайдера”.

При *анкетуванні* (або анкетному опитуванні) на відміну від інтерв'ю респондент дає відповіді в письмовому вигляді. *Соціологічна анкета* – це об'єднана єдиним дослідницьким задумом система запитань, спрямованих на виявлення кількісно-якісних характеристик об'єкта і предмета аналізу. Для оцінки якості анкети виконується пілотажне дослідження. У ході його здійснюється перевірка змісту анкети, формулювань і послідовності запитань, варіантів відповідей тощо. Пілотаж проводиться на мікрівибірці (до 100 чоловік) у формі інтерв'ю з фіксацією відповідей респондента, його реакцій на зміст запитань, їхнє розуміння та сприйняття, а також з обов'язковою фіксацією часу, витраченого на опитування. Все це дозволяє виявити недоліки інструментарію, відкоригувати його та адаптувати анкету до масової роботи.

Композиція анкети містить титульний аркуш, вступну частину, основну частину, соціально-демографічну частину („паспортичка”). Титульний аркуш має містити найменування організації, що проводить дослідження, та тему; вступна частина (звертання до респондента) містить інформацію про мету дослідження, використання даних, гарантії анонімності інформації, інструкцію щодо заповнення анкети та способу її повернення. Основна (змістовна) частина анкети містить запитання, що стосуються певних тематичних блоків і поступово розкривають зміст досліджуваної теми. Композиційно в анкеті має передбачуватися переведення уваги за допомогою спеціальних звернень, не має бути впливу попередніх запитань на наступні,

нагромадження однорідних запитань, може використовуватись спеціальна техніка послідовності запитань (“димова техніка”). Основна частина – найважливіша. Першими ставляться контактні запитання. Їх мета – зацікавити респондента, полегшити процес включення до проблеми. Ці запитання слід формулювати просто. Після контактних запитань ставляться основні, найважливіші та важкі запитання, що дають основну інформацію. І нарешті ставлять заключні запитання, основна функція яких полягає в зніманні психологічного напруження у респондентів, у відчутті, що зроблено велику і необхідну роботу. Соціально-демографічна частина - це „паспортичка” (дані про респондента - стать, вік, професія, рівень освіти, родинний стан тощо). „Паспортичка” може бути розташована або на початку, або в кінці анкети.

Анкетні опитування класифікують на поштові (різновид – пресовий), телефонні, інтернет-опитування. Поштові опитування зараз використовуються вкрай рідко. Для швидкого та недорогого збору інформації удаються до телефонних опитувань, що проводяться за допомогою комп'ютера (телефонні інтерв'ю CATI). Розрізняють *відкриті опитування*, коли респонденти висловлюються у вільній формі. У *закритому опитному листі* всі варіанти відповідей заздалегідь передбачені. *Напівзакриті анкети* комбінують обидві процедури. *Зондажні або експрес-опитування* застосовуються при дослідженнях суспільної думки та містять усього 3-4 пункти основної інформації плюс кілька пунктів, пов'язаних з демографічними і соціальними характеристиками опитуваних. Такі анкети нагадують листи всенародних референдумів.

Класифікація запитань: за змістом (запитання про факти свідомості, факти поведінки і особистість респондента); за формою (відкриті, закриті та напівзакриті, прямі та непрямі); за функціями (основні і неосновні). Запитання про факти свідомості людей спрямовані на виявлення думок, побажань, очікувань, планів на майбутнє; запитання про факти поведінки виявляють вчинки, дії, результати діяльності людей; запитання про особистість респондента виявляють його особистісні характеристики (стать, вік тощо).

Закритим запитання називається в тому випадку, якщо на нього в анкеті наводиться повний набір варіантів відповідей. Закриті запитання можуть бути альтернативними та неальтернативними. Альтернативні припускають можливість вибору респондентом тільки одного варіанта відповіді, а неальтернативні - декількох варіантів відповідей. Відкриті запитання не містять підказів, дають можливість виразити свою думку. Напівзакриті запитання передбачають наявність варіантів відповідей і можливість дати власну відповідь.

Іноді запитання анкети потребують від респондента критичного ставлення до себе, до людей, оцінки негативних явищ дійсності тощо.

Такі прямі запитання в ряді випадків або залишаються без відповіді, або містять неточну інформацію. У подібних випадках використовуються запитання, що сформульовані в непрямій формі. Респондентові пропонується уявлювана ситуація, що не потребує оцінки його особистих якостей або обставин його діяльності.

Основні запитання анкети спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища. Неосновні запитання розділяються на контрольні, які дозволяють уточнити правильність відповіді, і питання-фільтри, що виключають тих, хто не повинен відповідати на певний блок запитань.

Деякі вимоги до складання та оформлення анкети:

1. Запитання на початку анкети мають бути найпростішими, у середині – найскладнішими, а наприкінці - знову простими.
2. Для переходу від одного блоку запитань до іншого треба використовувати буферні запитання (запитання з преамбулою).
3. Основні та контрольні запитання не рекомендується розташовувати один за одним. Якщо респондент зрозуміє, що йому не довіряють або його перевіряють, то це може відбитися на вірогідності інформації, що надходить.
4. Якщо є підозра, що не всі респонденти можуть бути досить компетентними в будь-якому питанні або не всі вони будуть відноситися до тієї групи, для якої призначається запитання, то треба поставити запитання-фільтр.
5. Запитання-фільтр мусить мати показник переходу для різних груп респондентів.
6. Не слід ставити запитання, які перевищують можливості пам'яті респондентів.
7. Текст запитання і можливі варіанти відповідей на нього краще друкувати різним шрифтом.
8. Пояснення до змістовних запитань краще також набрати особливим шрифтом, щоб респондент міг звернути на них увагу.
9. Для відповідей на напівзакриті та відкриті запитання має бути досить чистих рядків.
10. Деякі запитання рекомендується ставити у формі таблиці, щоб при відповіді на них у респондентів не виникло плутанини. Це полегшить і обробку цих запитань.
11. Не можна допускати перенесення половини відповідей на запитання на іншу сторінку.

Основні вимоги до формулювання запитань:

1. Запитання не повинні містити важких і неясних формулювань, спеціальних термінів.

2. Система категорій має бути зрозумілою для всіх респондентів.

3. Запитання не мають містити прояву думок, цінностей і установок дослідника.

4. Запитання не повинні викликати негативних емоцій і зачіпати самолюбство респондента.

5. Не можна допускати, щоб конструкція запитання схиляла респондента до певної відповіді.

6. Щоб підвищити вірогідність відповідей, необхідно забезпечити респондентові можливість ухилитися від відповіді, якщо у нього з'явиться така необхідність.

7. Не має бути перевантаженості варіантами відповідей.

Якісні методи в соціології. Метод аналізу протоколу оснований на застосуванні специфічної методики збору інформації: респондент, який опинився в ситуації вибору товару, повинен ухвалити рішення щодо покупки, протягом якого він описує факти, наводить аргументи, що вплинули на його вибір. При тривалому процесі ухвалення рішення протоколи наочно демонструють окремі етапи, дозволяючи виявити закономірності.

Проекційні методи – це методи збору інформації, основані на спеціальних прийомах (схованих стимулах), що спонукають респондента при формулюванні відповідей спиратися на власні установки, цінності, переваги. Застосовуючи проекційні методи, респондента просять описати, пояснити будь-яку ситуацію від імені діючих героїв (наприклад на фото) і пояснити, що він думає, як би він вчинив у такому випадку.

Біографічний метод побудовано на аналізі біографій. Він досить ефективний при дослідженні генераційних тенденцій, вивченні впливу будь-якого явища на життя чоловіків і жінок, представників різних вікових груп.

Тестування використовують при розробці нової рекламної кампанії товару, вивченні його якісних характеристик. Тести розділяються на home-test і holl-test. Home-test - це тестування, яке проводиться в домашніх умовах споживання товару, holl-test - на фокусах-групах протягом глибинних інтерв'ю.

Глибинне інтерв'ю – це тематична бесіда з вільним формулюванням запитань. Використовуються прийоми, що сприяють зняттю напруженості або зниженню “захисних реакцій” респондента, виправленню несприятливого враження від невдалих моментів бесіди. Головне призначення глибинного інтерв'ю - допомогти дослідникові виявити мотиви поведінки споживачів, розібратися в аспектах їхнього способу життя, одержати інформацію про деякі особливості

використання продуктів, причини і реакції на маркетингові стимули, що є присутніми на ринку.

Найпопулярнішим якісним методом одержання соціологічної інформації є метод фокусованого групового інтерв'ю. *Фокус-група* – це форма опитування, в основі якої лежить всебічне обговорення проблеми з підбраною групою людей, яке проводиться модератором (ведучим) з метою встановлення якісних параметрів поведінки людей. Специфічною особливістю фокус-групи є групова взаємодія, що породжує реакцію на запитання модератора з боку учасників. Після запитання починається висловлення різних думок, що переростає в обговорення. Думки учасників можуть змінюватися протягом дискусії, однак вироблення єдиної групової думки не є головним, важливі всі точки зору, тому завдання модератора – створити комфортні умови для висловлення своєї думки кожним членом групи.

Вимоги до групи:

- Гомогенність складу учасників. Склад фокус-групи має бути максимально гомогенним, доцільна гомогенність складу групи є стимулятором дискусії. Чим більш соціально та інтелектуально гомогенною є група, тим більш продуктивним є її повідомлення. Найзагальніший принцип формування груп полягає в тому, щоб учасники належали до однієї соціальної верстви і почували себе комфортно в бесіді один з одним. Бажано також, щоб обговорювана тема була відома респондентам з повсякденного спілкування.

- До участі у фокус-групах незалежно від того, яка тема обговорення і які принципи набору учасників, не повинні залучатися особи, ознайомлені з процедурою проведення фокус-груп; особи, знайомі одна з одною або з модератором; особи, які професійно обізнані з предметом обговорення; особи, професійна діяльність яких пов'язана з фокус-груповими дослідженнями, маркетингом або рекламою, а також професійні соціологи та психологи.

- Кількість груп має визначатися двома факторами: кількістю груп, які необхідні для вивчення однієї гомогенної популяції, і кількістю релевантних популяцій. Загальна кількість груп у цьому випадку мусить визначатися шляхом перемножування числових значень обох факторів. Стандартне фокус-групове дослідження містить від 4 до 8, рідше до 12 груп. Через жорсткі бюджетні обмеження і за необхідності дослідження тільки однієї гомогенної популяції кількість груп може бути зменшена до 5. Це мінімальна кількість груп, при якій ще можна говорити про проведення дійсного фокус-групового дослідження.

Вимоги до приміщення:

- Фокус-групи можуть проводитися або в стаціонарних приміщеннях, спеціально обладнаних для цієї мети, або в приміщеннях, тимчасово пристосованих для проведення однієї або декількох груп.

- Спеціально обладнане приміщення складається як мінімум з двох, а краще з трьох кімнат: передня, кімната для засідань і кімната для спостерігачів.

- Специфічною рисою приміщення є наявність напівпрозорого дзеркала, що відокремлює кімнату засідань від кімнати спостерігачів. Кімната спостерігачів має окремий вхід, звукоізольована і забезпечена звукопровідною апаратурою, тобто має одnobічну як відео-, так і звукопроникність. Місткість кімнати має бути такою, щоб у ній могли зручно розташуватися не менше шести чоловік.

- Основна кімната для засідань має бути досить просторою, щоб у ній могли комфортно розміститися до дванадцяти учасників, а також модератор і його асистенти. Крім того, по периметру кімнати мусить залишитися досить місця для імітації прилавків магазинів або розміщення інших зорових стимулів (телевізора, плакатів, стендів тощо).

- Кімната для засідань має бути обладнана задубльованою аудіо- і відеоапаратурою. Освітлення мусить бути пристосованим для ведення відеозапису.

Процес проведення фокус-групи:

1. Підготовчий етап полягає у визначенні цілей і завдань, підготовці плану фокус-групи (guide), підготовці дослідницької команди, набору респондентів.

Техніка набору учасників називається *scrining*. Основним інструментом набору учасників фокус-груп є *фільтруюча анкета*, яка розробляється на основі відбірних критеріїв і з урахуванням вимоги щодо забезпечення гомогенності складу груп. Крім того, фільтруюча анкета повинна запобігати набору осіб, чия участь небажана за професійними ознаками (фахівці з маркетингу та інші). Цільовими відбірними критеріями звичайно є критерії використання відповідного продукту або, у більш широкому розумінні, ознайомлення із предметом обговорення. Фільтруюча анкета може містити й інші питання, що виконують функції довідкової інформації. Попередній збір такої інформації якоюсь мірою може заощаджувати час у процесі обговорення на засіданнях фокус-груп, що є досить важливим фактором. Включення у фільтруючу анкету інформаційних питань надає процедурі відбору звичайного вигляду кількісного опитування, тому респонденти, що не пройшли за відбірними критеріями, не здогадуються, що їх «відфільтрували». Нарешті, використання розширених анкет дозволяє формувати бази даних, на основі яких можуть виконуватися процедури відбору для наступних фокус-груп.

Проведення фільтруючих опитувань при відборі респондентів для участі в групах здійснюється на основі таких методів, як випадковий відбір, метод «сніжної купи», за допомогою використання готових списків (деякі організації-замовники мають великі списки своїх клієнтів, які тотожно збігаються з досліджуваною цільовою

аудиторією), формування спеціальної (як правило, професійної) вибірки, створення комп'ютерної бази даних.

Для досягнення забезпечення явки звичайно використовують матеріальні стимули. З огляду на те, що випадки неявки все-таки можливі, кількість респондентів, запрошених для участі в групі, установлюються звичайно на 20% вище запланованого.

2. Польовий етап. Проведення фокус-групи залежить від багатьох причин, але перш за все від особистих якостей модератора і ролі учасників.

Існують деструктивні персональні стилі поведінки модератора, які не рекомендується використовувати: розгублений і заляканий модератор; авторитарний модератор; модератор, що потурає; модератор, що впливає на хід дискусії; занадто активний модератор; модератор, що погано слухає; “занадто знаючий” та “наївний” модератор; модератор-комедіант; модератор-ексгібіціоніст; модератор, що спокушає; модератор із хворобливою цікавістю.

Якості гарного модератора - це здатність не втратити суті обговорення, співвідносити хід дискусії з метою дослідження, здатність надихати учасників обговорення, відстоювати свою домінуючу роль, ефективно використовувати час дискусії.

Ролі учасників можуть бути конструктивними, наприклад, лідер думок, союзник модератора, стриманий, соромливий учасник, і деструктивними - конкурент модератора, домінатор, місіонер, антагоніст, веселий, той, хто нашіптує на вухо, угодовець, пасивний учасник.

3. Аналітичний етап - розшифрування аудіо-, відеозапису, складання звіту.

У практиці соціологічних і маркетингових досліджень існує три основні види звіту: усний, письмовий короткий і письмовий деталізований.

Усний звіт. Цей вид звіту є ефективним заходом комунікації із замовником на завершальному етапі дослідження, який дозволяє останньому в прямому діалозі ставити дослідникові всі необхідні запитання, усувати неясності.

Короткий письмовий звіт. Цей вид звіту за обсягом не перевищує 20 сторінок. Багато замовників вважають, що це найкорисніший вид звіту тому, що резюмує найважливішу інформацію, отриману протягом засідання групи.

Деталізований звіт. У типовому випадку цей вид звіту відрізняється від короткого включенням у нього прямих цитат зі стенограм обговорення.

Типова схема звіту припускає наявність таких частин: 1. Вступ - це коротка інформація про дослідження, його мету, завдання, предмет та об'єкт. 2. Мета - опис цілей засідання групи, які мають бути прямо пов'язані із цілями, зазначеними в тематичному плані модератора. 3. Методологія - опис способів проведення засідань груп. 4. Результати - інтерпретація результатів обговорення даної серії груп. У цьому розділі модератор дає свій висновок щодо найважливішої інформації, отриманої при дослідженні. 5. Стенограма фокус-групи. 6. Рекомендації.

Завдання для самостійної роботи

Використовуючи теоретичний матеріал, викладений у даній темі, та практичні рекомендації, запропоновані в зразку програми, яка наведена в розділі «Практикум» даного навчального видання, проведіть соціологічне дослідження з вибраної Вами теми і подайте письмовий звіт викладачеві.

Контрольні запитання

1. Соціологічне дослідження як джерело соціального пізнання.
2. Види та етапи соціологічного дослідження.
3. Призначення та функції програми соціологічного дослідження.
4. Теоретико-методологічна частина програми соціологічного дослідження.
5. Процедурна частина програми соціологічного дослідження.
6. Організація соціологічного дослідження.
7. Кількісні методи в соціології.
8. Якісні методи в соціології.
9. Співвідношення кількісних та якісних методів у соціології.
10. Опитування як метод збору соціальної інформації.
11. Класифікація запитань.
12. Анкета, композиція анкети.
13. Інтерв'ювання як метод збору соціальної інформації.
14. Спостереження як метод збору соціальної інформації.
15. Експеримент як метод збору соціальної інформації.
16. Документальні джерела в соціології. Метод аналізу документів.
17. Фокусоване групове інтерв'ю: організація, процедура проведення.
18. Аналіз і узагальнення соціальної інформації. Підготовка звіту.

Література

1. Белановский С.А. Индивидуальное глубокое интервью. - М.: Наука, 1993.
2. Белановский С.А. Методика и техника фокусированного интервью. - М.: Наука, 1993.
3. Белановский С.А. Метод фокус-групп. - М.: Магистр, 1996.
4. Биографический метод, история, методология, практика. - М.: ИС РАН, 1994.
5. Бутенко И.А. Стандартизированное интервью и новые технологии // Социологические исследования. - 1997. - № 11.
6. Гречихин В.Г. Лекции по методике и технике социологических исследований. - М., 1988.
7. Давыдов А.А. Объем выборки // Социологические исследования.- 1986. - № 6.
8. Давыдов А.А. Ремонт выборки // Социологические исследования.- 1989. - № 5.
9. Давыдов А.А. Репрезентативность выборки // Социологические исследования. - 1990. - № 1.
10. Как провести социологическое исследование. - М., 1985. - С. 142-150.
11. Картер Г. Эффективная реклама. - М.: Прогресс, 1991.
12. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика. - М.: Юрист, 1998.
13. Котлер Ф. Основы маркетинга. - М.: Прогресс, 1990.
14. Краткий словарь по социологии. - М: Политиздат, 1988.
15. Андреенков В.Г., Войнов В.Д. Методы сбора информации в социологических исследованиях: В 2 кн. - М., 1990.
16. Ноэль Э. Массовые опросы. - М.: Наука, 1978.
17. Практикум по социологии. - М., 1992. - С. 192.
18. Рабочая книга социолога. - М., 1983.
19. Мертон Р. , Фиске М., Кендалл П. Фокусированное интервью. - М.: Институт молодежи, 1991.
20. Социология: Учеб. пособие / Отв. ред. Э.В. Тадевосян. - М., 1995.
21. Смелзер Н. Социология. - М., 1994. - С. 18-26.
22. Фролов С.С. Социология: Учебник для вузов. - М., 1997.
23. Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология. Программа. Методы. - М., 1995. - С. 5 - 41.

Практикум

- 1. Якою є природа соціального інституту?*
- 2. Як провести соціологічне дослідження?*

1. Соціальні інститути суспільства

Соціальні інститути підтримують і розвивають культуру суспільства. Тому, перш ніж дати їхню характеристику, зупиніться на понятті “культура”, його співвідношенні з поняттям “суспільство”. Виберіть із різноманіття визначень культури те, що, на ваш погляд, найповніше відображає зміст цього поняття.

Оскільки культура – це своєрідний міст у минуле й проводир у майбутнє, покажіть її роль і значення в суспільстві.

Хоча культури відрізняються одна від одної, всі вони мають загальні компоненти: символи, мова, цінності й переконання, норми й матеріальна культура. Дайте визначення цих елементів культури й охарактеризуйте їх.

Опишіть структуру культури й розмаїття культурних форм. Для цього покажіть розподіл культури на матеріальну й духовну, елітарну (високу) і народну (фольклорну), масову культуру, наведіть приклади різних культурних форм.

Покажіть, у чому виявляється розбіжність таких понять, як “суперкультура”, “субкультура”, “контркультура”, “мультикультура”, “глобальна культура”. На основі конкретних прикладів розкрийте зміст цих понять.

Все частіше ми стикаємося з таким поняттям, як “культурний конфлікт”, що може виникнути в результаті таких явищ у суспільстві, як аномія, культурне запізнювання, сторонній вплив та ін. Знайдіть в історії розвитку суспільств приклад конфлікту культур.

Культура не залишається незмінною, вона змінюється в міру розвитку потреб суспільства. Існує кілька концепцій зміни культури (еволюціоністська, концепція культурно-історичних типів, функціональна тощо). Назвіть прізвища вчених, з ім'ям яких пов'язані ці концепції. Наведіть праці цих авторів і розкрийте їх зміст.

Структура культури та її соціодинаміка нерозривно пов'язані з функціями, які вона виконує. Описуючи функції культури, зверніть увагу на її поліфункціональність, яка виявляється в тому, що культура виконує в суспільстві безліч різних, але одночасно і взаємозалежних функцій: адаптаційна, пізнавальна, нормативна, трансляційна, інформаційна, людинотворча та ін. Розкрийте зміст функцій культури, дайте свої прогнози розвитку культури в XXI столітті.

Економічна сфера являє собою найважливішу й цілісну підсистему суспільства, що містить всі види виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. Розкриваючи економічну систему суспільства, дайте визначення економіки як соціального інституту, покажіть її роль і

значення на сучасному етапі розвитку України. Опишіть завдання, які покликана вирішувати економіка як соціальний інститут.

До числа соціальних інститутів в економіці відносяться: інститут власності, система торгівлі й розподілу, фінансова система, система страхування та ін. Дайте характеристику основних структурних елементів економіки.

Опишіть основні функції економіки як соціального інституту: функцію виробництва й розподілу матеріальних благ, комунікативну, інтегративну, регулятивну та ін.

Охарактеризуйте основні економічні системи, покажіть їхню динаміку й еволюцію. Виділіть і опишіть основні проблеми, що існують у даному соціальному інституті: явища безробіття й неповної зайнятості, тіньова економіка, глобалізація економіки тощо. Дайте прогнози розвитку економіки в XXI столітті.

З економікою дуже тісно взаємодіє політика. Описуючи політичне життя суспільства, багате за змістом й досить значуще для функціонування й розвитку суспільства, дайте визначення політики, покажіть, яку роль вона відіграє в сучасному суспільстві.

Політика як соціальний інститут розкривається в таких поняттях, як політична влада, політичні відносини, політичні інтереси, політичні дії й взаємодії, політичні процеси, політична система суспільства, політична свідомість, політична культура тощо. Дайте характеристику цих структурних елементів, покажіть багатобічні зв'язки, в яких вони перебувають між собою.

Розкрийте зміст основних функцій політики як соціального інституту: функцію стабілізатора громадського порядку, контролю за поведінкою членів суспільства, функцію політичної комунікації, регулюючу функцію та ін.

Покажіть на різних прикладах динаміку й еволюцію політичних систем взагалі та політичної системи України. Визначіть свої політичні погляди, розкрийте своє ставлення до війни, тероризму та інших проблем, що існують у рамках соціального інституту політики.

Одним з основних соціальних інститутів суспільства є освіта. Оскільки поняття "освіта" багатозначне, дайте визначення освіти з погляду соціології, тобто освіти як соціального інституту.

Покажіть роль і значення даного соціального інституту в сучасному суспільстві. Розгляньте освіту як процес і результат засвоєння знань, умінь і навичок, тобто як багаторівневу систему.

Розкрийте основні цілі й завдання освіти на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Виділіть й дайте характеристику основних структурних компонентів системи освіти: навчання й виховання.

У структурі освіти звичайно виділяють також загальну, професійну, вищу освіту, технічну й гуманітарну, самоосвіту. Опишіть ці структурні елементи, покажіть їхню взаємодію.

Дайте розгорнуту відповідь на запитання про те, як освіта взаємодіє із соціальною структурою суспільства й іншими соціальними інститутами.

Охарактеризуйте основні функції освіти: передача накопичених знань підростаючому поколінню, підготовка кадрів для галузей народного господарства, спадкоємність соціального досвіду, засвоєння цінностей пануючої культури, соціалізація особистості, селекція, освіта як певний людський капітал та ін.

Виділіть й опишіть основні етапи становлення освіти як соціального інституту. Покажіть динаміку й еволюцію змісту, структури й функцій освіти. Опишіть основні проблеми, з якими стикається освіта нині, і запропонуйте шляхи їхнього вирішення.

Наука є також центральним соціальним інститутом у всіх сучасних суспільствах. Інституціоналізація науки - порівняно недавній феномен. Розкажіть про те, як відбувався цей процес, яку роль відіграє наука в сучасному суспільстві. Дайте визначення науки як складного соціального феномена.

Розкрийте зміст основних принципів і норм, що утворюють моральний імператив науки, формулювання якого запропонував Р. Мертон у 1942 р.: принцип універсалізму, принцип комуналізму, принцип незацікавленості, принцип організованого скептицизму.

До числа основних структурних елементів науки можна віднести:

- дослідницькі установи, що працюють у системі академічної й частково вузівської науки і займаються переважно фундаментальними дослідженнями;

- наукові співтовариства, що виконують фундаментально-прикладні дослідження;

- наукові організації, які здійснюють, головним чином, прикладні дослідження;

- групи й об'єднання дослідників і розроблювачів нової техніки і технологій, що працюють безпосередньо в сфері матеріального виробництва.

Наведіть приклади перелічених вище типів наукового співтовариства, покажіть їхні переваги й недоліки.

Найважливішими соціальними функціями науки є такі: функція генерування нового достовірного знання, культурно-світоглядна функція, пізнавальна, практична та ін. Розкрийте зміст цих функцій та їх найбільш рельєфний прояв залежно від ступеня розвитку науково-технічного прогресу.

Опишіть кризові явища в науці, проблеми, з якими стикається наука як соціальний інститут, сучасні тенденції розвитку науки, вплив на неї інших соціальних інститутів суспільства (економіки, політики та ін.).

Релігія як соціальний інститут займає значне місце в житті віруючих і суспільства в цілому. Посилення ролі релігії після розпаду

Радянського Союзу відбулося не тільки в колишніх республіках СРСР, але й в інших регіонах світу.

Перш ніж дати характеристику соціального інституту релігії, зупиніться на визначенні поняття «релігія» як складного соціального феномена. Ця складність полягає в тому, що релігію можна розглядати і як одну з істотних сторін культури, і як форму суспільної свідомості, і як соціальний інститут, і як особливу форму ритуалу богошанування. Тому із усього різноманіття визначень виберіть таке, котре найбільш повно відображає соціологічний підхід до вивчення даного феномена.

Покажіть, як і коли зароджувався цей соціальний інститут, тому що виникнення й розвиток релігії органічно пов'язані з громадським життям і відбуваються під впливом змін у житті суспільства, його економіці, соціальній структурі, культурі, політиці та інших сферах.

Покажіть на конкретних прикладах, як релігія не тільки відчуває на собі вплив соціальних змін у житті суспільства, але й сама здатна їх детермінувати.

Дайте розгорнуту характеристику структури релігії, виділивши в ній основні компоненти: групу віруючих, які визнають священне як об'єктивно існуючу реальність, релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні організації.

Визначіть, яке значення в суспільстві мають взаємини особистості й релігії, особистості й релігійних об'єднань, церкви й держави.

Релігія в процесі свого становлення й розвитку виконує чимало функцій, але серед її функцій найбільше значення в сучасному суспільстві мають такі: світоглядна, регулятивна, інтегративна, комунікативна, компенсаторна, сегрегуюча, психотерапевтична. Розкрийте зміст цих функцій.

На підставі даних різних соціологічних досліджень визначіть рівень і характер релігійності населення, назвіть причини її зростання або зниження. Покажіть, як змінюється релігійність у сучасному суспільстві, які зміни переживає і сам інститут релігії.

Дайте характеристику релігійних організацій, які нині відіграють усе більшу роль у сучасній Україні.

2. Як провести соціологічне дослідження

*Зразок програми соціологічного дослідження на тему:
«Вибір місця відпочинку залежно від соціального стану»*

1. *Обґрунтування актуальності.* Рішення щодо подорожі концентрується навколо вибору місця туристичного призначення. Розмаїтість туристських мотивів містить різні види туристичних поїздок і припускає численні можливості появи нових місць туристичного призначення. Диверсифікованість способу життя створює багатий

спектр мотивів для подорожі, що, у свою чергу, визначає появу нових місць туристичного призначення.

Таким чином, розуміння і використання туристичних мотивів, знання різних моделей подорожі, що впливають на вибір конкретного туристичного продукту, можуть стати запорукою успішного функціонування туристичного підприємства, розвитку туристичного напрямку. Практична значущість виявлення, вивчення та використання мотиваційних аспектів у сфері туризму очевидна. Виявляючи мотиви, можна виробляти ефективні прийоми, що сприяють залученню потенційного туриста та наданню йому статусу постійного, і, як наслідок, впливати на характер та обсяг туристичного попиту і збуту.

2. Проблемна ситуація. Нині вибір місця відпочинку значною мірою залежить від доходу мандрівника. Наприклад, люди з низьким доходом не можуть дозволити собі поїхати під час відпочинку у віддалені куточки світу через високу вартість авіаквитків, а ті, хто мають досить коштів на оплату будь-якої туристичної поїздки, змушені відпочивати в низькокомфортабельних умовах через обмеженість можливостей туристичної агенції. У зв'язку з цим необхідна впорядкована інформація про можливості та бажання потенційних туристів для оптимального сполучення цих двох аспектів.

3. Мета дослідження - знайти залежність між соціальними факторами та вибором місця відпочинку для подальшого практичного застосування в трудовій діяльності економістом-менеджером з туризму.

4. Завдання дослідження:

- 1) виявити головні фактори, що впливають на вибір туриста щодо місця призначення;
- 2) довідатись про обставини, що перешкоджають подорожі;
- 3) з'ясувати переваги вибраного маршруту на основі попередніх поїздок опитуваних;
- 4) знайти залежність вибору місця відпочинку від соціального стану.

5. Предмет дослідження – фактори, що впливають на вибір місця відпочинку представниками різних соціальних груп.

6. Об'єктом дослідження є різні верстви населення міста Харкова, які віддають перевагу проведенню відпочинку поза містом мешкання.

7. Гіпотези. 1. Основним фактором, який впливає на вибір місця відпочинку, є економічне становище індивіда. На вибір місця відпочинку меншою мірою впливають такі фактори, як вік, освіта, наявність вільного часу, родинний стан і здоров'я. 2. Обставини, що перешкоджають подорожі, - це відсутність закордонного паспорту, обмеження за здоров'ям, дефіцит часу, життєвий цикл родини, дефіцит інтересу, страх і гарантована безпека.

Зразок анкети за темою «Ваш вибір місця відпочинку»

Шановний учасник дослідження!

Просимо Вас взяти участь в опитуванні з метою виявлення залежності вибору місця відпочинку від соціального стану. Дане дослідження виконується студентом ХАІ. Техніка заповнення анкети: обвести вибрану(-і) відповідь (-і) у кружок. Анонімність гарантується, всі дані будуть опубліковані в загальному вигляді.

Заздалегідь дякуємо за участь!

1. *Ваш вік:*

- 1.1. Молодше 17.
- 1.2. Від 18 до 24.
- 1.3. Від 25 до 35.
- 1.4. Від 36 до 55.
- 1.5. Старше 55.

2. *Ваш рід діяльності:*

- 2.1. Школяр.
- 2.2. Студент.
- 2.3. Працюю.
- 2.4. Безробітний.
- 2.5. Пенсіонер.

3. *Ваша стать:*

- 3.1. Чоловіча.
- 3.2. Жіноча.

4. *Ваша освіта:*

4.1. Середня. 4.2. Середня спеціальна. 4.3. Вища. 4.4. Маю науковий ступінь.

5. *Як би Ви оцінили економічне становище Вашої родини?*

- 5.1. Нам вистачає тільки на їжу та одяг.
- 5.2. Якщо якийсь час заощаджувати, ми зможемо купити недорогу побутову техніку.
- 5.3. У нас є необхідна побутова техніка, але покупку машини ми собі поки дозволити не можемо.
- 5.4. Якщо виникне необхідність, ми зможемо купити квартиру.
- 5.5. У нас високий дохід, але характеризувати його я відмовляюся.

6. *Виберіть відповідь, що краще відображає, скільки часу на рік Ви звичайно відпочиваєте:*

- 6.1. Відповідно до канікул.
- 6.2. Моя відпустка 1 місяць, але я не можу взяти її всю відразу, особливо влітку.
- 6.3. Моя відпустка 1 місяць, і я можу взяти її всю відразу.

6.4. Фактично виходить тільки 2 тижня.

6.5. Більше 1 місяця.

7. Де звичайно Ви відпочиваєте?

7.1. У Харкові.

7.2. На дачі або в селі.

7.3. В оздоровчих таборах.

7.4. У Криму.

7.5. За кордоном.

7.6. Інше (укажіть) _____.

8. Де Ви провели Вашу останню відпустку (канікули)?

8.1. В Україні.

8.2. За кордоном (укажіть країну і місто) _____.

9. Які Ваші цілі подорожі найчастіше? (Можна вибрати кілька варіантів відповіді):

9.1. Відпочинок, дозвілля, розвага.

9.2. Пізнання.

9.3. Спорт.

9.4. Паломництво.

9.5. Ділові цілі.

9.6. Гостьові цілі.

9.7. Інше (укажіть) _____.

10. Якщо Ви їдете відпочивати за кордон, що для Вас буде найважливішим за все? (Можна вибрати кілька варіантів відповіді):

10.1. Загоряти і купатися.

10.2. Шоппінг.

10.3. Екскурсії, знайомство з місцевою культурою.

10.4. Розваги в готелі.

10.5. Оздоровчі процедури.

10.6. Навчання.

11. Де Ви збираєтеся провести Вашу наступну відпустку (канікули)?

11.1. У будинку.

11.2. Відвідати інші міста України.

11.3. У будинку відпочинку, санаторії, таборі на території України.

11.4. За кордоном, у Європі.

11.5. За кордоном, у Туреччині або Єгипті.

11.6. Інше (укажіть).

12. Виберіть дві основні причини, за якими Ви не можете подорожувати:

12.1. Вартість туристичної путівки.

- 12.2. Дефіцит часу.
- 12.3. Обмеження за здоров'ям.
- 12.4. Життєвий цикл родини.
- 12.5. Страх і безпека.
- 12.6. Мені ніщо не заважає.

13. Яку суму Ви звичайно витрачаєте на відпочинок за рік?

- 13.1. До 100 у.о.
- 13.2. 100 - 500 у.о.
- 13.3. 500 - 1000 у.о.
- 13.4. Більше 1000 у.о.

14. Яка група країн становить для Вас найбільший інтерес?

- 14.1. Європа.
- 14.2. Північна Америка.
- 14.3. Центральна та Південна Америка.
- 14.4. Туреччина і Єгипет.
- 14.5. Острова Індійського океану.
- 14.6. Інше (укажіть) _____.

Дякуємо за участь у дослідженні!

З М І С Т

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА.....	3
1.1. Об'єкт, предмет, закони і категорії соціології.....	3
1.2. Суспільні функції соціології.....	7
1.3. Структура соціологічної науки.....	9
1.4. Генезис соціології як спеціальної науки про суспільство.....	12
ТЕМА 2. СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ.....	24
2.1. Поняття суспільства.....	24
2.2. Соціальна структура і соціальна стратифікація.....	30
2.3. Соціальна мобільність.....	39
ТЕМА 3. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ	46
3.1. Поняття соціального інституту.....	46
3.2. Типологія соціальних інститутів та їхня характеристика.....	51
3.3. Функції та дисфункції соціальних інститутів.....	58
ТЕМА 4. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ.....	63
4.1. Поняття соціалізації.....	63
4.2. Агенти соціалізації.....	71
4.3. Соціальний контроль.....	74
ТЕМА 5. ДЕВІАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	83
5.1. Сутність і ознаки соціальних відхилень, підстави класифікації.....	83
5.2. Основні підходи до трактування девіантної поведінки.....	90
5.3. Форми девіантної поведінки.....	95
ТЕМА 6. МЕТОДИКА І ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	101
6.1. Соціологічне дослідження і його різновиди.....	101
6.2. Програма соціологічного дослідження.....	104
6.3. Основні методи збору соціологічної інформації. Співвідношення кількісних та якісних методів в соціології....	110
ПРАКТИКУМ.....	123
1. Якою є природа соціального інституту?.....	123
2. Як провести соціологічне дослідження?.....	126

Копилов Володимир Олександрович
Ковальова Ірина Іванівна
Лобанова Лариса Анатоліївна
Недашковська Лариса Миколаївна
Ревенко Неллі Гордіївна
Ярмак Ольга Валеріївна

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

Редактор Н.М. Сікульська

Зв. план, 2006

Підписано до друку 18.10.2006

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 7,3. Обл.-вид. арк. 8,25. Наклад 100 прим.

Замовлення 411. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

“Харківський авіаційний інститут”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр “ХАІ”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu